

SEPARAAT

ETNOGRAAFIAMUUSEUMI AASTARAAMAT XXII

TALLINN 1967. a.

1810. AASTA ANKEETVASTUSED PÕHJA-EESTI TALURAHVA ELU-OLU KAJASTAJANA

JURI LINNUS

XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse eesti talurahva elu-olu iseloomustamiseks on meie etnograafilises kirjanduses kasutatud peamiselt vastava perioodi kirjanduses leiduvaid andmeid (Hupel, Petri, Schlegel jt.). Samast ajast pärinev väga rikkalik ajalooline allikmaterjal on aga siiani etnograafide poolt jäänud kasutamata. Viimasel aastakümnel on eesti agraarajaloolased teinud tõhusat tööd vastavate allikate läbitöötamisel ja toonud rohkesti uut ka talupoja töö- ning elutingimuste tundmaõppimisele. Lähtudes oma uurimisülesannetest ei kasuta ajaloolased tavaliselt ära kõiki allikais peituvaid etnograafilisi fakte. Seetõttu tuleb etnograafidel endil asuda üsnagi aeganõudvate arhiivallikate läbivaatamisele, mille tulemusena meie ettekujutus talurahva elust muutub sageli hoopis konkreetsemaks. Arhiivides säilivad materjalid on eriti hinnatavad selle tõttu, et neis leiduvad faktid on hästi lokaliseeritud ja dateeritavad. Käesolevas artiklis vaatleme lähemalt Leningradi Riiklikus Ajaloo Keskariivis leiduvat Eestimaa kubermangu talurahva elu-olu iseloomustavat arhiivainest, mida meie ajaloolased on juba korduvalt kasutanud¹.

XIX sajandi algul muutusid klassivastuolud saksa mõisnike ja maarahva vahel üha teravamaks. Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadus ei toonud olukorda mingeid olulisi muutusi. Mõisnikel olid endiselt väga avarad võimalused talupoja feodaalseks rõhumiseks. Seepärast hoidis Eestimaa rüütelkond kinni kehtivast talurahvaseadusest ega olnud mingil määral huvita-

---

¹ Leningradi Riiklik Ajaloo Keskariiv, fond 1528, nimistu 1, säilitusühik 189, lehed 125—261. Mikrofilm Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi kogudes. Vt. J. K o n k s, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*. Vihik 96, Tartu, 1960, lk. 285 jj.; J. K a h k, Rahutused ja reformid, Tln., 1961, lk. 100—102, 534 jj.

tud uuest mõisnike ja talupoegade vahekordi reguleerivast seadusest. Vene riigivõimud pidasid seda aga vajalikuks uute talurahvarahutuste ja talurahva majandusliku laostumise vältimiseks. 1809. aasta sügisel alustaski Peterburis tööd vastav komitee, eesmärgiga välja töötada uus talurahva regulatiiv. Komitee üheks ülesandeks oli ka õigete andmete saamine Eestimaa talurahva majandusliku olukorra kohta. Eestimaa rüütelkonna andmeil oli see ju igati rahuldav. Talupoja majanduslikku olukorda iseloomustavate andmete saamiseks pöördus Peterburi komitee Eestimaa kubermanguvalitsuse vahendusel rea küsimustega pastorite poole. Laekunud vastused sisaldavadki rohkesti etnograafile huvipakkuvat ainet.

Küsimustiku esimeses osas nõuti andmeid inimeste arvu kohta. Pastorid pidid teatama inimeste arvu kihelkonnas ja eraldi näitama tööjõulised mehed (17—60 eluaasta piirides) ja naised (15—55 eluaasta piirides). Küsimustiku teises osas päriti talupere aastaste väljaminekute kohta järgmisi andmeid:

1. kui palju kulub rukist leivaks igale töömehele, aganaid arvesse võtmata;
2. kui palju kulub rukist leivaks alaealise ja töövõimetu jaoks, aganaid arvestamata;
3. kui palju kulub vilja pudruks (arvestatuna rukkis) iga töötaja kohta;
4. kui palju kulub vilja pudruks (arvestatuna rukkis) alaealise ja töövõimetu kohta;
5. kui palju kulub vilja kalja valmistamiseks (arvestatuna rukkis) töötajale, alaealisele ja töövõimetule;
6. kui palju teravilja, arvestatuna rukkis, kulub neljaliikmelisel perekonnal (tööjõuline mees ja naine, alaealine ning töövõimetu) õlle valmistamiseks nii pühade kui ka perekondlike sündmuste (ristsed, pulmad, matused) korral;
7. kui palju teravilja, arvestatuna rukkis, kulub neljaliikmelisel perekonnal soola, soolakala ja raua ostmiseks ning söödaks tööloomadele ja teistele koduloomadele.
8. kui palju teravilja, arvestatuna rukkis, kulub antud perel toidu ja rõivastuse muretsemiseks;
9. kui palju teravilja, arvestatuna rukkis, kulub antud perel nende tööriistade ja tarbeesemete muretsemiseks ning rakendi korrashoiuks, mida talupoeg ise ei valmista.
10. kui suured on rukkis arvestatuna antud pere väljaminekud pearahamaksuks, nekrutite varustamiseks, kirikumaksuks, kirikuhoonete korrashoiuks, postimoonaks, koolide ülalpidamiseks, pastori ja köstri tasuks; lesknaiste ja vigaste toetamiseks;

11. milliseid kulutusi on antud perel veel peale eespoolnimetatute;

12. kui palju vilja tuleb ette näha õnnetusjuhtumite jms. katteks.

1810. aasta kevadkuudel laekusid vastused kõikidest Eestimaa kubermangu maakihelkondadest ja Haapsalu linnakoguduse pastorilt — arvult 45. XIX sajandi algul oli veel selliseid kihelkondi, mis hiljem jagunesid kaheks. Samuti oli vahel kahe kihelkonna peale üks pastor. Selle tulemusena on osas vastustest andmeid kahe hiljem eraldi eksisteeriva kihelkonna kohta (Jõhvi ja Iisaku, Paide ja Anna, Risti ja Harju-Madise, Lihula ja Kirbla, Hanila ja Varbla, Käina ja Emmaste). Kihelkonnas asuvate talupoegade üldarvu ja tööjõuliste meeste-naiste arvu sai pastor kindlaks teha tema kasutada olevate meetrikaraamatute abil. Talupoja väljaminekute kindlaksmääramisel aga küsitleti talupoegi. Kõigis ankeetvastustes on tehtud küsitlemise kohta vastav märge ja küsitletud talupojad on ära märgitud koos nende elukoha andmetega. Kokku küsitleti 362 talupoega. See asjaolu tõstab tunduvalt meid huvitava ainese usaldusväärsust. Kõige enam kasutati vastuse koostamisel talupoegade abi Peetris (21 talupoega), Kullamaal (19 talupoega), Märjamaal (18 talupoega); hoopis vähe aga Ristil, Kuusalus, Kosel, Vaivaras, Mihklis (2 talupoega), kuna Vormsi pastor vastas oma tähelepanekute alusel (saarel oli vaid 2 eesti peret). Kahjuks pole pastorid mitte ühesuguse hoolega suhtunud vastuse koostamisse. Etnograaf saab huvipakkuvaid fakte just sealt, kus vastus on detailne ja seletava iseloomuga (näiteks Vai, VNg, Kad, JJn, Koe, Pee, Pai, Jür, Kos, Juu, Kei, Kul, Vig)*. Pealiskaudsed on esijoones Läänemaa pastorite vastused, kus sageli antakse vaid vastava väljamineku rukkikülimittude arv. Eri kihelkondadest pärinevates vastustes esinevad arvulised näitajad on kohati üsna kokkulangevad. See asjaolu lubab arvata, et vastustes toodud eseme hind, tema kasutamisaaja kestvus jne. oli kogu alal enam-vähem ühesugune. Näiteks mehe aastane leivavilja kogus oli 4 tündrit, vikati hind 60—80 kopikat, naistepõlle hind 80—

* Kihelkonna nimede juures kasutame murdeuurijate poolt väljatöötatud lühendeid (Amb — Ambla, Hag — Hageri, Han — Hanila, HJn — Harju-Jaani, Hlj — Haljala, JJn — Järva-Jaani, JMd — Järva-Madise, Juu — Juuru, Jõe — Jõelähtme, Jõh — Jõhvi, Jür — Jüri, Kad — Kadrina, Kse — Karuse, Kei — Keila, Koe — Koeru, Kos — Kose, Kul — Kullamaa, Kuu — Kuusalu, Käi — Käina, Lih — Lihula, LNg — Lääne-Nigula, Lüg — Lüganeuse, Mar — Martna, Mih — Mihkli, Mär — Märjamaa, Nis — Nissi, Noa — Noarootsi, Pai — Paide, Pee — Peetri, Phl — Pühalepa, Rak — Rakvere, Rap — Rapla, Rei — Reigi, Rid — Ridala, Ris — Risti, Sim — Simuna, Tür — Türi, Vai — Vaivara, Vig — Vigala, VJg — Viru-Jaagupi, VMr — Väike-Maarja, VNg — Viru-Nigula, Vor — Vormsi).

126 kopikat, noa ja villakraasi kestvus 2—3 aastat jne. Vastava konkreetse väljaminekuga pidi talupoeg alati arvestama ja seetõttu oskas ta anda ka konkreetse vastuse. Väga sageli on aga meid huvitavates arvulistes näitajates üsnagi suuri erinevusi. Näiteks mehe aastane kaljavili, arvestatuna rukkis, kõikus $1\frac{1}{12}$ ja 17 külimitu piirides, mehe pudruvili 2 ja 12 külimitu piirides. Ristsete õlleks arvestati 1—9 külimitu rukist, soolasilgu ostmiseks 1—9 vakka rukist jne. Ilmselt talupoeg oma igapäevases majapidamises selliseid arvestusi tavaliselt ei teinud. Seepärast on ankeetvastustes esinevad andmed sageli küllaltki suvalised ja nende paikapidavust tuleb alati kontrollida. Talu väljaminekud on ankeetvastustes antud vahel rahas ja tehtud siis vastav ümberarvestus rukkile. Seejuures on aga rukki hinnas olnud kõikumisi. Tünder loeti võrdseks 6—9 rublaga (6 — Koe, 7 — Nis, Jõe; 7,5 — Kuu, Jõe; 8 — HJn, VMr, Pai, Mih; 8,64 — Juu, Kei; 9 — Vai). Selle tulemusena olid teatud esemete hinnad rahas küll võrdsed, kuid ümber arvestatuna rukkile tekkisid juba teatud lahkuminekud. Segadust tekitas kindlasti ka asjaolu, et tuli välja arvestada neljaliikmelise pere väljaminekud. Tegelikult esines aga niisuguse koosseisuga peresid harva ja seepärast tuli teha vastavaid ümberarvestusi. Jõelähtmes loeti neljaliikmeline pere võrdseks poole, Lihulas aga kolmandiku pooladriku perega. Reas kihelkondades loeti vastav pere võrdseks kahepäevakohaga (Juu, Kos, Pee, JJn, Mär), vahel ka $\frac{1}{4}$ (Ris) või $\frac{1}{6}$ (Jür, Koe, Noa) adramaad kasutava perega. Rakvere, Mihkli ja Käina kihelkonnas polevat nii pisikesi peresid olnud. Kõigi ülalmainitud asjaolude tõttu peame pastorite poolt esitatud andmetesse suhtuma ettevaatlikult. Vastustes leiduvad erinevused ei tähenda tavaliselt mitte mingit lokaalset omapära, vaid vastuse koostamisel kasutatud eriilmelisi, mõneti üsna suvalisi arvestusi. Pole õige ka vastuses toodud andmeid pidada mingiks kihelkonna piirides ainuesinevaks näitajaks. Erinevates mõisapiirkondades oli kindlasti kõrvalekaldumisi, mida paaril korral on ka fikseeritud (Kad, Käi). Mõne pastori andmed on ikka suuremad kui keskmised näitajad (JJn, Mär, Nis, Noa), mõnel aga järjekindlalt väiksemad (Tür, Vig, JMd). Vaatamata esiletoodud puudustele on pastorite poolt kirjapandud materjal hinnatav oma faktide rohkuse poolest ja on seetõttu üheks oluliseks pidepunktiks talupere väljaminekute kindlaksmääramisel. Asumegi vastava etnograafilise ainese tutvustamisele.

Feodaalperioodi talupere püüdis vajalikud tööriistad ja tarbeesemed teha oma majandist saadavast toorainest oma pere jõududega. Kuid alati polnud see võimalik ja seetõttu pidi talupoeg tegema kulutusi. Vajaliku toormaterjali hulgas tuli alati osta rauda. Talupere aastaseks vajaduseks arvestati

14—16 naela rauda (Hlj, VJg, Sim, Pai, Jür, HJn, Kos, Juu, Hag, Kei), mõnes paikkonnas aga 20 naela (VNg, Rak, Koe, Jõe, Noa). Osas vastustest on raua kulu antud liiga väiksena (8—10 naela — Jõh, TÜR, Käi) või liiga suurena (30 naela — Lüg, JJn, Kuu). Nael rauda maksis 10 kopikat (Koe, Pai, Jõe, HJn, Jür, Kos, Juu, Hag, Lih), mis rukkis vastas $1\frac{1}{5}$ toobile. Vaid ühes vastuses oli rauanaela hinnaks 9 kopikat (JJn). Ankeetvastustes oli küllalt suuri kõikumisi raua ostmiseks vajaliku rukki koguse hindamisel. Viru- ja Harjumaal kõikus see $1\frac{1}{2}$ —3 külimitu piirides. Vaid mõnes kihelkonnas arvestati rukki kogus suuremaks ($3\frac{2}{3}$ — Palmse mõis Kad, 4 — Vai, 5 — Nis). Kus vilja arvestati üle 2 külimitu, seal oli lisaks rauale arvesse võetud ka kulutused terasele. (Lüg, VNg, Rak, Kos). Järvamaal on keskmisest mõnevõrra suuremaks arvestatud raua kulu Järva-Jaanis ($3\frac{1}{3}$ külimittu). Peetri kihelkonnas eristati talu- ja vabadikuperet. Esimesel kulus raua ostmiseks $2\frac{1}{4}$, teisel vaid $1\frac{1}{4}$ rukkikülimittu. Järva-Madisel ja Türil oli aga talupere vastav kulutus hinnatud 1 rukkikülimitule. Läänemaal oli nii väike kulu kirja pandud 3 kihelkonnas (Vig, Rei, Käi), kuna 4 kohas anti vastav kulutus suhteliselt suurena (4 — Kse, LNg; 5 — Vor; $6\frac{2}{3}$ rukkikülimittu — Mär). Mõnes vastuses anti eraldi taluperele vajaliku terase kogus või selle ostmiseks tehtud kulutused. Tavaliselt hinnati talu terasevajadust aastas 1 naelale (Lüg, Koe, Kos, Rap, Kul), kuid mõnes kohas ka enamaks ($1\frac{1}{2}$ naela — Juu, 2 naela — VNg). Rakvere talumehed aga lootsid läbi saada vaid $\frac{1}{2}$ naela terasega. Järva-Jaanis arvestati uue kirve tegemiseks üksi $\frac{1}{4}$ naela terast. Talupoeg ei olnud terase hinnaga kuigi hästi kursis. Ilmselt ei ostetud seda igal aastal. Võimalik, et vajalik teras saadi sepa vahendusel. See tõttu oligi terasenaela hinnas suuri erinevusi (25 kopikat — Koe; 30 kopikat — Lüg; 60 kopikat — Kos; 75 kopikat — Juu). Mõnes vastuses anti terase ostmiseks vajalik kulutus rahas (50 kopikat — Hag), vahel teraviljas (5—6 rukkitoopi [≈ 40 —48 kopikat] — Kad, TÜR, Kei).

Taluperel oli kulutusi veel teistegi materjalide ostmiseks. XIX sajandi algul leidis juba küllalt piirkondi, kus talupoegadel ei olnud vajalikul hulgal metsa ja vähemalt osa t a r b e p u i d u s t tuli osta. Tavaliselt osteti vajalik puumaterjal vankri ja ree tegemiseks (Kad, Koe, Pai, Jür, Rid, Vig, Kse), vahel ka adra (Kad, Jür) või majariistade (Vig) valmistamiseks. Üksikujuhtudel oli kulutusi ka pirru- (Kad, Pee, Rid, Lih) või küttepude (Vig) muretsemiseks, tarade tegemiseks (Vig) või lattide hankimiseks (Lih). Ehituspuidu sai talu küll mõisalt, kuid kahes vastuses oli arvestatud kulutusi ka selle peale (Kad, Vig). Nagu näeme, olid Vigala peremehed puiduvajaduse kindlaks-

määramisel kõige konkreetsemad. Tarbepuidu ostmiseks arvestati aastas 1—1½ rukkikülimittu (JJn, Kad). Mõnes paikkonnas ostsid talupojad lina. Jüri kihelkonnas osteti 1½ leisikat linu (leisika hind 3 rubla). Pühalepal arvestati lina ostmiseks aastas 1⅔ rukkikülimittu. Palmse mõisas (Kad) lina ei kasvatatud, mille tõttu talud pidid ostma aastas leisika lina 1½ rukkivaka eest. Neljaliikmeline talupere ostis ka nahka kasukate, pükste, pastelde ja rakendite valmistamiseks. Ostukaupade hulgas olid kindlasti värvid nii lõngade (JJn, Pai, Kos) kui ka esemete (Pai) värvimiseks. Eraldi mainiti värvimist vajavate esemete hulgas seelikut (JJn, Kos), sukki (JJn, HJn), naiste pikk-kuube (Mih) ja vöölõngasid (JJn, Koe, HJn). Värvidest toodi eraldi välja sinine (sukkadele ja vöödele — HJn; 1½ loodi 90 kopika eest — Juu), must (20 kopikat aastas — Juu), must ja punane (seelikule ja vööle — Koe). Juurus osteti veel nael maarjajääd 50 kopika eest. Värvide ostmiseks vajalik kulutus arvestati küllaltki erinevalt (10 kopikat — HJn; 50 kopikat — Pai; 90 kopikat — Hag; 100 kopikat — JJn, Kos, Jür; 105 kopikat — Koe; 160 kopikat — Juu; 1 rukkikülimit (≈ 100 kopikat) — Vai, TÜR, Kei).

Mõned ankeetvastused kinnitavad, et talupere püüdis võimalikult palju tarbevara valmistada oma pere jõududega. Leidus paikkondi, kus talupoegade kinnituse alusel tehti vajalik tarbevara kodus (Ris, Noa, Phl). Kuusalus valmistati kodus kõik põllutöö- ja majapidamisriistad (vankrid, reed, äkked jne.), Jõelähtmes vaid majapidamisriistad. Enamasti oma meeste töö oli Kosel vanker. Talupoega kui vajaliku tarbevara valmistajat märgiti ära veel mitmes kihelkonnas (Jõh, Rak, Koe, Kei). Koduse käsitööga tegelemine nõudis vastavate tööriistade olemasolu, mida talupoeg ostis. Tavaliselt olid puutööks vajalikud instrumentid taluperes olemas. Reas paikkondades on nende ostmist eraldi märgitud (Hlj, HJn, Kei, Rap, Kul). Talupoja igapäevaseks tööriistaks oli kirves, mille kasutamisaajaks arvati 5—6 aastat, hinnaks aga paikkonniti 36 kopikat (Pai), 5 toopi rukist [≈ 40 kopikat] (TÜR). Peale tavalise kirve on Paides kirja pandud veel väike kirves (kestis 6 aastat, maksis 24 kopikat) ja kaasas kantav kirves (kestis 30 aastat, maksis 30 kopikat). Koduste tööde juures oli alati vaja nuga. Taskunuga oli ilmselt igal mehel. Harju-Jaanis on see olnud koguni igal pere liikmel. Noa vastupidavus oli 2—3 aastat (HJn, Pai, Koe). Nuga maksis 25—40 kopikat (HJn, Pai, Koe, JJn). Paides tunti veel väikest ja suurt puutöönuga (*Holzmesser*), mis maksid vastavalt 7 ja 12 kopikat. Mõnes paikkonnas on eraldi märgitud hõvvel (TÜR, Hag, Rap), mis maksis 105 kopikat (JJn). Kullamaal arvestati perele 2 hõvvlit. Paides aga ostnud talu-

poeg ühe hõövlitera üle 40 aasta. Puutöö nõudis ka erineva läbi-
mõoduga puure. Taluperes oli tavaliselt 3—4 oherdit või vinn-
nalt (JJn, Pai, Juu, Rap, Kul). Harju-Jaanis tunti vaid suurt
(oherdi) ja väikest (vinnal) puuri. Juurus oli kasutusel 2 oher-
dit ja 2 vinnalt, mis maksid kokku 80 kopikat. Paides arvestati
4 puuri kasutamiseajaks keskmiselt 15 aastat, hinnaks vastavalt
45, 25, 10 ja 10 kopikat, 2 vikerpuuri aga 20 kopikat. Jüri kihel-
konnas arvestati 3 puuri hinnaks 140 kopikat. Talu tööriistade
hulka kuulus ka saag (Jür, Hag, Rap, Kul), mis maksis 60—
100 kopikat (Juu, Pai) ja oli käigus 10—25 aastat (Pai, Pee,
Juu). Järvamaal on veel leidnud märkimist peitel. Paides
arvestati talule 2 peitlit, mis maksid 10 ja 15 kopikat. Järva-
Jaanis oli peitli hinnaks 10 kopikat, kuna Türil maksnud peitel
koos noaga 10 toopi rukist [$\approx$ 80 kopikat]. Paides maksis sirge ja
kumer *Schnitzeisen* (voolmed?) 20 kopikat tükk, kuna Türil saadud
Schnitzeisen (voolmed?) 2 rukkitoobi eest [$\approx$ 16 kopikat].

Tööriistade teritamiseks kasutati tahukivi (Lih, Kse,
Han), mis Paides maksis 25, Jüril — 24 kopikat. Tahukivi pida-
nud vastu 10 aastat (Pai). Ostetud asjade loendis leidis veel
üksikuid talu meesperele vajalikke tööriistu. Nii oli haamer
kirjas 5 kihelkonnas (JJn, Pai, Jür, Rap, Kul) ja maksis 30 kopi-
kat (Pai). Tangid on kirjas samade kihelkondade vastustes,
kus esines haamer. Viil märgiti ära vaid Jüri pastori vastuses.

Talupoeg ostis ka mitmeid lina- ja villatöötlemise-
sks vajalikke tööriistu. 17 kihelkonnas on ostuasjade hulgas
linahari või paar linaharju (Pee, Pai, Rap). Linaharja hind
kõikus 120—200 kopika piirides (Jür, Koe, Kos, Juu), kuna
topelthari maksnud 300 kopikat (Pai). Tööriista käigusolemise
aega on hinnatud küllalt suvaliselt (10 aastat — Sim, Koe, Kos;
15 aastat — Pai; 20 aastat — Juu; 30 aastat — Pee, 45 aastat —
Jür), mille tõttu ka aastane väljaminek linaharja ostmiseks oli
väga erinev. Lambaraud on ära märgitud 21 ankeetvas-
tuses, kusjuures tema hinnaks arvati 80—200 kopikat (80 kopi-
kat — Jür; 100 kopikat — Koe, Pai, Juu; 140 kopikat — Kos;
200 kopikat — Jõe; 10 toopi rukist [$\approx$ 80 kopikat] — TÜR). Tava-
liselt arvestati perele üks paar, Raplas aga 2 paari lambaraudu.
20 paikkonna ostuasjade hulgas olid villakraasid, mille
hinnaks arvati 60—180 kopikat (60 kopikat — Kos; 150 kopi-
kat — Jõe, Juu, Koe; 180 kopikat — Jür). Villakraasid pidasid
vastu 2 (Koe, Pee, Pai) või 3 aastat (Kad, Kos, Jür, Juu). 16
korral on mainitud vakk, mille hinnaks arvati 200—400 kopi-
kat (200 kopikat — Kos; 250 kopikat — Juu; 300 kopikat — Pai;
400 kopikat — Jür; 1 vakk rukist [$\approx$ 300 kopikat] — Koe). Kan-
gaspuud on märgitud vaid Peetris (kestsid 30 aastat) ja
Järva-Jaanis (aastane kulu oli 2 toopi rukist). Kangasuga

on aga ära märgitud 12 vastuses. Olenevalt otstarbest oli peres mitu erineva hinnaga suga, mis olid käigus keskmiselt 10—15 aastat. Raplas oli neid näiteks 2, Peetris, Paides ja Juurus aga 3 hinnaga vastavalt 60, 80 ja 100 kopikat tükk. Koerus maksid 2 peent suga 360 kopikat. Jüri kihelkonnas maksnud linase riide kudumise suga 420 kopikat, takuse ja *vatmani* kudumise suga kumbki 200 kopikat, jämeda takuse oma aga 120 kopikat. Koerus hinnati 4 eri soa koguhinnaks 1 rukkivakk (=300 kopikat). Järva-Jaanis oli 5 erinevat suga, mille muretsemiseks kulus aastas 6 toopi rukist ($\approx$ 48 kopikat). Paaril korral märgiti ära *k u d u m i s v a r d a d* (VMr, Rak, Pai, TÜR, HJn) ja *k ä ä r i d*. Jüril maksnud käärid 50 kopikat ja pidanud vastu 30 aastat, kuna Järva-Jaanis kulunud kääride ostmiseks aastas 3 toopi rukist. Hoopis sagedamini (18 korral) on ostuasjade hulgas mitmesuguseid *n õ e l u*, mille seast eristati õmblus- (JJn, Koe, TÜR, JÜR, Rap, Lih), suka- (Pai, JÜR, Rap), pastla- (Koe, Pai, JÜR) ja kotinõelu (Rap). Peetris olnud üksnes õmblusnõelu 4 liiki. Nõelte ostmiseks kulunud Kosel ja Järva-Jaanis 25 kopikat, Jüris 6 kopikat aastas.

Talupoeg ostis ka mitmeid teisi majapidamises vajaminevaid *r a u a s t t õ ö r i i s t u*. Labidas on ära märgitud õige mitmes vastuses (Vai, Jõh, Hlj, HJn, Kei, Kul, Vig). See maksis 90—150 kopikat (JÜR, Juu, Kos, Pai, Jõe) ning oli käigus kuni 10 aastat. Talus oli ka *r a u d k a n g* (Vai, Kad, HJn, Rap, Kul), kasutamisaajaga 40 aastat (Pai). Neljaliikmeline talupere ostis iga aasta uue *v i k a t i* (JJn, TÜR, Kos), mis maksis 60—80 kopikat. *S i r p e* oli antud peres 2—3, need olid käigus paar aastat ja maksid 15—30 kopikat tükk (JJn, Pai, Kos). Ostukaupade hulgas oli veel *a d r a r a u d* (Lüg, Koe, Pai, HJn, Kos, Vig) ja *a d r a l u s i k a s* (Juu), *v õ s a n o a d* (Pai, Kos), *v õ s a r a u a d* (Kuu), *p i r r u n o a d* (Kos, Juu) ja *s õ n n i k u h a r g i o t s a d* (Pai, Kos).

Lisaks rauast tööriistadele tuli osta muidki asju. *T u u l a m i s s a r j u* oli talul 1—2 ja need olid käigus keskmiselt 20 aastat. Jämedam sari maksis 30—60 kopikat, peenem 40—150 kopikat (Pai, Kos, vt. ka Koe, HJn, JÜR, Juu). Peale sarjade oli talul veel vähemalt 2 *s õ e l a* (JJn, Pee, Pai, Kei, Kul). Kohati mainiti tangusõela (Koe, Juu, Kos — jämedam ja peenem à 80 kopikat tükk) ja jahusõela (HJn). Osta tuli ka *k e e d u n õ u d*. Perel oli tavaliselt 2 pada, mis olid käigus 10—20 aastat. Suurema paja maht oli 1—2 pange ja see maksis 250—300 kopikat. Väiksem 2—4-toobine pada maksis 50—150 kopikat (JJn, Koe, Pee, Pai). Vaivaras arvestati paja, panni ja kastruli ostmiseks aastas 9 toopi rukist. Viru-Nigulas muretseti pada koos paja-kooguga. Talupoeg on ostnud ka *p u u n õ u s i d*, milleks kulu-

nud aastas $\frac{1}{2}$ — $\frac{5}{6}$ rukkikülimittu (Sim, HJn, Jür, Vig). Koe-
rus kulus aastas $1\frac{1}{2}$ rukkikülimittu toobri, veeämbri, piima-
nõude, puutaldrikute, *willawack*, *kalia astia* ja teiste puunõude
muretsemiseks. Järva-Jaanis arvestati puuanumate ja taldrikute
ostuks $\frac{1}{2}$ rukkikülimittu, kuna kaljaaastja ja 2 väiksema õlle-
nõu muretsemiseks kulutati aastas 1 külimit rukist. Kalja- ja
õllenõud maksnud 1 rukkivakk tükk. Peetri kihelkonnas on puu-
nõude loend veelgi pikem: 2 pange 2 aasta peale; puuanum
5 aasta peale; 2 taldrikut 10 aasta peale; matt, külimit ja *kõchik*
(poolevakane keha) 10 aasta peale; poolevaadine vaat 20 aasta
peale; toober 3 aasta peale ja 3 linnasetõrt 10 aasta peale. Mõnes
kihelkonnas oli ostukaupade seas mainitud kapsaraudu
(Rap, Kul, Vig), päsmreid (Pee — käigus 50 aastat),
naelu (Pai, Hag, Vig), lukke (Jür — 20 kopikat aastas,
Pai — 3 toopi rukist lukkude ja krampide eest), kette (Juu).
Kulutusi tehti isegi köite muretsemiseks (Kuu, Lih, Kse,
Han). Viru-Jaagupis kulus 6 sülla pikkuse köie ostmiseks külimit
rukist. Heinaveoks ja vooriskäimiseks vajasid Jüri talumehed
3 köit. 4-süllane köis kestnud koguni 30 aastat (?) ja maksnud
105 kopikat. 5- ja 8-süllased köied olid käigus 3 aastat ja mak-
sid vastavalt 35 ja 80 kopikat.

Talul oli väljaminekuid vankri ja ree muretsemiseks ning kor-
rashoiuks. Vankrid on mitmel pool ilmselt ostetud (Vai,
Lih, Han, Mih). Harju-Jaanis osteti üle 3—4 aasta vanker 400
kopika eest. Jüris maksis puuvanker 250 kopikat, kusjuures aast-
tane paranduskulu oli 20 kopikat. Vankri iga olnud siin 3 aastat.
Hageris hinnati vankrit vaid 200 kopikale, Simunas ja Viru-
Jaagupis aga (ilmselt liialdatuna) 2 rukkivakale (≈ 600 kopi-
kat). Järva-Jaanis oli kulutus parema sõiduriista muretsemiseks
aastas 100 kopikat. Keilas osteti üle 2 aasta 4 uut ratast $1\frac{1}{2}$
rukkikülimitu eest. Juurus osteti üle 2 aasta 4 uut põida 80
kopika eest ja kodaraid — 50 kopika eest. Vajaliku tarbepuu
puudusel osteti Kosel rattaid. Näib, et puuvankri rattaid vahe-
tati üle 2 aasta, vanker ise aga oli käigus 4 aastat. Rautatud
vankrirattad on kirjas Vaivaras (maksid 4 rukkikülimittu) ja
Vigalas. Mitmes paikkonnas on ostukaupade hulgas ka rauast
rattakään (Lüg, Koe). Vaivaras arvestati selleks aastas
 $1\frac{1}{4}$ rukkikülimittu. Kosel muretseti 5 aasta kohta 4 kääni (10
kopikat tükk). Käinas osteti vankri korrashoiuks 4 toopi tõrva
4 rukkitoobi eest. Mõnel pool oli ostetud ka regi (Koe, Lih,
Mih). Jüri kihelkonnas pidanud regi vastu 5 aastat ja maksnud
100 kopikat, igaastane paranduskulu 10 kopikat. Virumaal loeti
aga regi võrdseks $\frac{1}{2}$ rukkivakaga [≈ 150 kopikat] (Sim, VJg).

Taluperel oli kulutusi veoloomade raken di muretsemiseks
ja korrashoiuks. Osteti nahast päitseid ja suuraudadega

valjaid (Lüg, VNg, Pai, Pee, Jür, Kei, Rap, Kul). Jüris maksid päitsed 50 kopikat, valjad aga 100 kopikat ja mõlemad olid käigus vähemalt 3 aastat. Ka Peetris muretseti uued päitsed üle 3 aasta, kuna Ambblas osteti valjad üle 4 aasta. Keilas mägiti valjaste juures ära peale suuraudade veel pandlad. Osteti ka rangid. Peetris muretseti 10 aasta jooksul 2 rangid. Jõelähtmes osteti range üle 2 aasta 100 kopikat tükk. Jüril maksid harilikud rangid 150 kopikat, tugevamad rangid — 500 kopikat. Rangi- ja rinnarihmu on ostetud mitmel pool (Lüg, VNg, JJn, Pee, Pai, Jõe, HJn, Rap, Kul, Lih). Koerus maksid *rankiromad* 100 kopikat ja nad olid käigus 3 aastat. Osteti ka härjarakendi rihmad (Rap, Kul). Järva-Jaanis oli sadulgi ostuasjade hulgas, Jüris aga look (maksis 50 kopikat).

Vajaliku tarbevara tegemisel ja korrashoiul kasutas talupoeg külakäsitöölise abi. Kõige enam on ankeetvastutes leidnud märkimist sepp, kes tegi tööd talu poolt toodud materjalist (raud, teras, süsi). Talupoeg ilmselt ka abistas seppa lõõtsatõmbamisel ja pealelöömisel, kusjuures sepale toodi kaasa söök (VNg, Kos, Lih). Külasepa tööderingi loendati 8 kihelkonnas. Lüganusel oli külasepa mureks peale hobuserautamise kirveste, vikatite, sirpide, adraraudade ja puuride tegemine ning ilmselt ka korrashoid, mille eest neljaliikmeline pere maksis kokku rukist ja otra kumbagi $\frac{1}{2}$ vakka (= $2\frac{1}{2}$ rukkikülimittu). Koerus rautas sepp hobuse ja tegi adraraua, kirve, sirbi ning vankriratta kääni, mille eest sai talult rukist ja otra kumbagi 2 külimittu (= $3\frac{1}{2}$ rukkikülimittu). Paides oli sepa ülesandeks koos hobuserautamisega valmistada ja parandada adraraud, kirves, väike kirves, kandekirves, 2 võsanuga, 2 sõnnikuhargi otsa, kang ning naelad, kusjuures sepa töötasuks arvestati uute esemete tegemisel 85, 50 kopikat, parandustöö eest 50 kopikat. Harju-Jaanis rautas külasepp hobuse, tegi adraraua, labida, kangi, kirve, võsanoa, vikati, sirbi, puurid ja nõelad, mille eest talupere maksis 200 kopikat. Kosel hinnati kulutust sepa töötasu ja söögi eest 200 kopikale, mille eest sepp tegi adraraua, sirbi, vikati, kirve, võsa- ja pիրrunoa, sõnnikuhargi otsad, vankriratta käänid ning rautas hobuse. Vigalas tegi külasepp ühe rukkivaka eest vikati, sirbi, labida, kirve, adraraua, kapsaraua, noad, naelad koos hobuse- ja vankrirautamisega. Sepp on vahel saanud kindla tükitöötasu hobuserautamise ja adra korrashoiu eest. Juurus arvestati hobuse rautamise eest uute raudadega 16 kopikat, vanade raudadega aga 8 kopikat (aastas 3 korda). Adratera jätkamine maksnud 6 kopikat, teritamine 2 kopikat (2 korda aastas). Kosel rautati hobune kord aastas uute ja 2 korda vanade raudadega 25 kopika eest. Adratera jätkamine maksnud 8 kopikat, teritamine aga 3 kopikat (2 korda aastas). Mitmes

vastuses pole sepa tööd konkreetselt loendatud, vaid on antud ainult sepa aastane töötasu, mis ta talult sai. See kõikus $\frac{2}{3}$ —4 rukkikülimitu piirides ($\frac{2}{3}$ — Käi; $1\frac{1}{2}$ — Kuu; $1\frac{2}{3}$ — Kad, Kei; 2 — Rak, Mih; 3 — VJg, Sim, VNg, JJn, Pee, Vig; 4 — Vai). Reas kihelkondades pole sepa palga suurus täpselt antud (Jõh, Hlj, VMr, Rap, Kse, Han). Meistermehe abi vajati ka enam oskust nõudvate rõivaste õblemiseks. Rätsep õmbles valmis pikk-kuue ja kasuka. Jõelähtmes maksnud mõlema õblemine 30 kopikat tükk, kuna Juurus võeti kuue õblemise eest 15 kopikat, kasuka eest 20 kopikat, lisaks veel rätsepa kolme päeva ülalpidamine 60 kopika eest. Mõnes vastuses on ära märgitud perelt saadav rätsepa aastane töötasu, mis neljaliikmelise pere puhul oli aastas $\frac{1}{3}$ — $1\frac{1}{2}$ rukkikülimittu ($\frac{1}{3}$ — Tür; $\frac{1}{2}$ — Kei; 1 — Kad, Mih; $1\frac{1}{3}$ — Pee; $1\frac{1}{2}$ — Hlj, Sim) või 50—100 kopikat (50 — Pai, 60 — Hag, 100 — Lüg). Talupere kulutuste hulgas on mitmel korral juttu töötasust parkalile (Kad, Kos, Juu, Kei, Kul), kes parkis kasuka, pükste ja kinnaste tegemiseks vajaliku naha. Kasukanahkade parkimine maksis Keilas $\frac{1}{3}$, Kadrinas $\frac{1}{2}$ rukkikülimittu. Juurus kulutati ühe kasukanaha parkimiseks $\frac{1}{2}$ toopi soola ja 2 toopi jahu, töötasuks aga arvati 7 kopikat. Kosel maksis 1 kasukanaha parkimine 20 kopikat, Kadrinas 6 rukkitoopi [≈ 24 kopikat]. Pükstenaha parkimine maksis samas 200 kopikat. Hageris arvestati parkali aastaseks tasuks kokku 54 kopikat. Vajaliku tarbevara hankimisel kasutas talu veel treiali, tündersepa ja vankritegija abi (Vai). Jüri kihelkonnas oli meistermehe mureks isegi adra tegemine ja korrashoid, milleks arvestati aastas 13 kopikat. Peale käsitöölise oli talul kulutusi veel teistegi ametimeeste peale. Vilja jahvatamise eest sai mõlder mativilja. Juurus arvestati kahepäevatalu jahvatusvilja koguseks 15 tündrit, mille eest mativiljana tuli loovutada $4\frac{1}{2}$ külimittu rukist. Hageris arvestati neljaliikmelise pere mativiljaks $4\frac{5}{6}$, Viru-Nigulas ja Türil vaid 3 külimittu rukist. Talude ülalpidamisel olid mõisa vahimees ja väljavahid, kelle palk talult sõltus mõisa suuruselt (vt. Vai, Jõh, Rak, VJg, Sim, JJn, Koe, Pai, Kuu, Jõe, Jür).

Talupoja rõivastus valmistati tavaliselt kodukootud riidest. Selle kõrval on kantud ka mitmeid ostetud riidesemeid või nende üksikosi. Villase pikk-kuue õmbles rätsep ankeetvastuste andmetel üle kahe aasta (Jõe, Jür, Kos, Juu, Hag). Kuue juurde kuuluvad nõöbid, haagid ja aasad osteti. Tinast nõöpe arvestati kuuele 1 (Koe), $1\frac{1}{2}$ (Jõe, HJn) või 2 tosinat (Amb, Pai), kusjuures nõöbitosina hinnaks arvati 15 (Pai), 20 (Jõe, HJn) või 25 kopikat (Koe). Kuue kinnisena kasutati haake ja aasasid (VNg, VMr, Pai, Tür, Hag, Mär), mis kohati on mainitud vaid naise pikk-kuue juures (Hlj, Rap, Kul). Kosel

arvestati pikk-kuuele 6 paari haake hinnaga 12 kopikat paar. Samas kihelkonnas on ostukaupade hulgas kuuevarruka kalevist nn. käsulapid, mis maksid 20 kopikat tükk. See kulu oli mehe, alaealise ja töövõimetu pikk-kuue tegemisel, kuna naise kuuele osteti 15 kopika eest *kalmank* (lambanahk rõiva kandiks?). Kasukaks vajalikud lambanahad lasti parkalil parkida. Mehe ja naise kasukale kulunud kokku 15 nahka (Kos). Aastas oli vaja parkida 4—4,5 kasukanahka (JJn, Juu). Pastorite andmeil õmbles rätsep mehele kasuka üle 2 aasta (Jõe, Kos, Juu), naisele üle 3 aasta (Kos). Sulane sai küll kasuka kolmandal teenistusaastal, kuid vaevalt oli pere liikmetel vajadus nii sageli kasukat muretseda. Ka kasuka nõöbid osteti ja harilikult olid need tinast (Lüg, Kad, Amb, Koe, Pai, Jõe, Kos, Rap, Kul, Lih). Naistekasuka puhul on vahel märgitud lihtsalt kasukanõöbid (Rap, Kul), vahel messingnõöbid (Kos). Kasukale arvestati nõöpe 1—3 tosinat, mis maksid 15—25 kopikat tosin. Sealjuures on läänepoolsemates kihelkondades nõöpe rohkem arvestatud (1 tosin — Koe, HJn, Kos; 1½ tosinat — Jõe; 2 tosinat — Pai, 3 tosinat — Rap, Kul). Nõöpe kasutati nii pikk-kuue kui ka kasuka juures mitte ainult kinnisena vaid ka kaunistuselementina. Üldtuntud olid kasuka nahast lisandid (*liignahk* — Pee, Kos). Mehe kasukale arvestati ½ musta liignahka (Kad, JJn, Rap, Kul, Lih), mille väärtust hinnati erinevalt (70 kopikat — Kos, 72 kopikat — Kei, 80 kopikat — Jõe, 88 kopikat — Kad, 100 kopikat — Pai, 125 kopikat — Juu). Naise kasukas ääristati ½ punase liignahaga, mille hind loeti võrdseks musta liignaha omaga. Kosel oli ka naise kasuka lisandiks 15 kopikat maksev *kalmank*. Tervikuna arvestati kulutusi rõivastuse lisandite ostmiseks aastas ½ (Sim) või 1 rukkivakale (VJg).

Väga järjekindlalt mainiti ostukaupade hulgas puuvillaseid kaelarätte. Linasest rätist on juttu vaid kahes vastuses (Rak, Lih). Tavaliselt eristati meeste ja naiste kaelarätte, kusjuures viimased olid kallimad. Meeste kaelarätt maksnud 100—194 kopikat (100 — Kos, HJn; 120 — Jür; 160 — Phl; 194 — Vai), naiste oma 120—300 kopikat (120 — Koe; 150 — Kos; 200 — HJn, Juu; 240 — Vai; 300 — Jür). Kaelaräti ostmise sagedus on oodatult erinev, harilikult oli see aasta tagant (HJn, Jür, Juu, Hag), vahel iga aasta (Jõe) või üle 3 aasta (naise rätt — Koe, mehe rätt — Phl). Paljudes ankeetvastustes mainiti ka apkübarat, mille mehed ostsid üle 2—3 aasta (Kad, Sim, Koe, Pee, HJn, Jõe, Kos, Juu, Han, Phl), vahel ka iga aasta (Kuu) või üle 4 aasta (Pai, Tür). Kaap maksnud 120—250 kopikat (120 — Kos; 135 — Juu; 150 — Kuu, HJn; 200 — Jõe; 250 — Pai). Mehe müts (ilmselt talimüts) on enamikus vastustes eraldi ära märgitud. Müts osteti samuti üle 2—3 aasta (Sim,

Koe, Kos, Juu, Han) ja maksti sama hind mis kaabu puhul (Sim, Kos, Juu). Vaivaras hinnati aga mütsi kallimaks. Kaabu ostmiseks kulunud aastas 1 rukkikülimit, mütsi muretsemiseks — $2\frac{1}{3}$ rukkikülimittu. Mõnes vastuses on kohe mainitudki kasukmüts (VMr, Amb, JJn, Pee, Pai, Kse). Vigalas ostsid talumehed mütsitegemiseks vajaliku kalevi. Naiste peakatted on mõnes vastuses lähemalt määratlemata (VMr, Koe). Harilikult on juttu naistemütsidest, mis eriti järjekindlalt on ära märgitud Lääne- ja Harjumaal (ilmselt pottmüts). Müts maksnud 60—100 kopikat (60 — Juu; 70 — Kos; 80 — Jür; 100 — Pai). Järva-Jaanis maksis üks müts 75 kopikat (arvatavasti tanu), teine — 300 kopikat (arvatavasti linuk). Naistemüts osteti iga aasta (Pai, HJn, Jür, Juu), pidulikumat peakatted üle 5—6 aasta (kallim müts — JJn, kirikutanu — Pee). Mõnes vastuses iseloomustati mõneti lähemalt mütse (argipäevamüts — Kos, pühapäevamüts — Kei, siidine müts — Rap, Kul). Viru- ja Järva- maal on kirjas ka t a n u kas siis koos mütsiga (Hlj) või ainult omaette (Vai, Pee, Tür). Tanu tunti ka Reigis, kuna Pühalepal kandnud naised peas nelinurkset punast rätti, lisaks oli neil veel 2 ilmselt linikulaadset linast pearätti. Viimaste õmblemiseks kulus 8 küünart riidet ja nad olid käigus 15 aastat. Ostukaupade hulgas oli mitmel korral ära märgitud naiste p õ l l, mis kohati tehti triibulisest *vene* linasest riidest (Jür, Kos, Juu). Põll maksnud 80—125 kopikat (80 — Pai, Kos, Hag; 90 — Juu; 100 — Jür; 125 — JJn). Meeste rõivastusesemetest osteti veel n a h k p ü k s i d, mis maksid 600 kopikat (JJn). Pükste nahk lasti parkida, kuna talupoeg ise õmbleb valmis (Kad, Rak). Püksipaar pidanud vastu 3—10 aastat (Kad, Rak, JJn, Pee). Meie rahvatraditsioonis on nahkpükse ikka loetud jõukuse tunnuseks. Tööl kanti n a h k k i n d a i d, milleks vajalik nahk lasti parkida 11 rukkitoobi eest (Kad). Nahkkindad olid käigus 4 aastat (Kad) ja need on ära märgitud vaid Virumaa pastorite vastustes (Vai, Hlj, Rak, Kad, VMr).

Ankeetvastuste andmeil on talupere ostnud veel mitmesuguseid rõivastuse või ehete hulka kuuluvaid esemeid. Naisperele läks vaja p a e l u (Vai, VNg, Rak, JJn, Nis, Mar, Lih), mis olid siidist (Kad, Vor). Haljalas oli siidpael ja p i t s nii naiste kui ka neidude peakatte lisandiks. Küllalt detailiselt loendati Vaivara talunaiste ostuasjad. Siia kuulusid peale paela veel k a r d p a e l, pärlid, litrid ja käised, mille hankimiseks kulunud aastas 2 külimittu rukist. Naiste ehetest on juttu veel mitmes vastuses: hõbeehed (aastane kulutus 1 rukkikülimit — Vai), hõbesõlg (käibel 40 aastat, hind 100 kopikat — Pai), pea- ja kaelahted (VMr), prees (Rak, Vig), klaaspärlid (JJn), krellid (Pee) ja korallid (VNg). Paaris vastuses on eraldi

ära märgitud meeste rihm, mis oli tehtud messingist (Pai) või nahast (Rak). Ostukaupade hulgas ei puudu isegi tualettesemed: peahari (VNg, Pee) ja habemenuga (VNg).

Kulutusi tuli teha ka jalanõude muretsemiseks. Talupoja igapäevaseks jalanõuks olid pastlad, mille tegemiseks vajaminevat nahka on neljaliikmeline pere sageli ostnud (Jõh, Lüg, Amb, JMd, JJn, Koe, Pai, Kuu, Jõe, Juu, Hag, Mär). Pastlanahk (lehmanahk — Lüg, JJn, Koe, Kuu; härjanahk — Jõe) maksnud 375—600 kopikat ja ühest nahast sai 20—24 paari pastlaid (Koe, Juu). Pastlapaari hinnaks arvati 20 (Jür) ja 25 kopikat (HJn, Kos, Juu) või 3 rukkitoopi [=24 kopikat] — (Tür). Pastorite vastustes on aastane pastlavajadus antud ilmselt mõnevõrra suurendatuna. Mees kandnud aastas läbi 6—9 pastlapaari (6 — Koe, Pee, HJn, Kos; 8 — Rap, Kul; 9 — Juu), naised aga 5—8 paari (5 — HJn, Kos; 6 — Koe, Pee, Rap; 7 — Juu; 8 — Kul). Töövõimetule arvestati aastas 3 (HJn, Kos) või 5 paari (Juu), alaealistele 2 (Koe) või 3 pastlapaari (Kos, Juu). Neljaliikmelise pere pastlavajadust hinnati 14—24 paarini (14 — HJn; 17 — Kos; 24 — Jür, Juu). Teades pastlapaari hinda ja nende ostuks arvestatud rukki kogust, saame mõnel korral välja arvestada pastlapaaride aastase hulga (10 — Kad; 12 — Tür, VJg; 18 — Sim; 20 — Rak, Kei; 25 — Koe). Türil kulunud pastlaid sellepärast nii vähe, et talupojad kandsid tavaliselt punutud viiske. Saapad on ära märgitud vaid Vaivaras ja Väike-Maarjas. Käinas osteti kingade määrimiseks 9 rukkitoobi eest 4 naela hülgerasva.

Talurahva toitlusolude iseloomustamiseks leidub ankeetvastustes rohkesti üsnagi detailset ainet. Paljudes paikondades rõhutati, et taluperel peale soola ja soolakala kulutusi toiduks ei olnud (Hlj, Lüg, Kad, Koe, Pai, Tür, Kuu, Jõe, Kos, Juu, Rap, Kei, Nis, Ris, Noa, Lih, Mih). Paaril korral on üles loetud talu igapäevaseks toiduks vajalikud ained. Vaivaras pandi peale leiva ja pudru kirja tangud, odrajahu, piim, kapsad, herned, läätsed, oad, naerid, kartulid, kaalikad, hapuoblika- ja teised supid. Rakveres on mainitud herned, läätsed, oad, kartulid, kapsad, kaalikad ja naerid. Nissi talupere toit koosnes kaunja juurviljast, soolakalast, piimast ja leivast. Mitmel pool on ostetud kaunvilju (1 tünder — Jür; VMr, Koe), värsket kala (HJn, VMr). Supiks on kulunud tangu (kulu rukkis 2 vakka — Jür, Lüg; 1 $\frac{1}{3}$ vakka — Tür), vahel tangu ja jahu (2 $\frac{2}{3}$ rukkivaka väärtuses — Pai). Jüri talupoeg ostnud aastas 22 kopika eest sibulaid ja pipart, Juurus aga 2 naela õllehumalaid. Jõelähtmes ostis talupere toiduaineid ainult siis, kui lõikus äpardus. Väga oluline koht talupoja toidus oli leival ja pudrul, mille kohta on ankeetvastustes head materjali.

Leivaks vajaliku rukki hulk täiskasvanud töövõimelisele mehele on enamikus vastustes (37) antud 4 tündrit. Ainult kahes kihelkonnas on rukki vajadus antud suuremana — Nissis $5\frac{1}{3}$ ja Noarootsis 5 tündrit. Kuues kihelkonnas on aga mehele arvestatud mõnevõrra väiksem leivavilja kogus. Nii arvestati puhast rukist mehe peale Mihklis vaid 3, Lüganusel $3\frac{2}{3}$ ja Vigalas $3\frac{7}{9}$ tündrit. Puhta leivavilja täpse koguse kindlaksmääramist raskendas asjaolu, et talupoja leib oli alati valmistatud aganatega segatud viljast. Sel põhjusel ei osanudki Käina mehed päris täpselt oma leivavilja hulka välja arvestada. Viru-Nigulas loeti aastase leiva katteks küll 4 tündrit rukist, et aga talupojad tegid leiba ikka segatud viljast, siis isegi raskemate tööde puhul kulunud rukist aganate arvel viiendiku võrra vähem. Aastane vajadus oli seega $3\frac{1}{5}$ tündrit. Samadel kaalutlustel arvestati Järva-Madisel $3\frac{3}{5}$ tündrit rukist. Oma osa leivavilja arvestamisel mängisid ka nn. pudrupäevad, millal taluperes leiba ei söödud. Kosel oli 81 pudrusöögikorra arvel mehe aastane leivakulu 81 naela võrra väiksem. Mõisast kaugemal asuvates küldes ei käinud teolised ühel pudrupäeval (kolmapäeval) kodus ja seetõttu jäi neil just suvekuudel ära 29 pudrusöögikorda. Aastane leivavilja hulk oli siin vastavalt $3\frac{16}{125}$ ja $3\frac{21}{125}$ tündrit. Ühe söögikorra peale arvati mehele nael leiba, päevane leivakulu oli seega 3 naela. See on kirja pandud ka Järva-Madisel. Koerus arvestati mehele nädalas 24 naela leiba. Kui aga mees polnud seotud mõisatööga ja vaid ajuti käis väljaspool kodu, siis tema nädala leivakulu oli 21 naela. Seejuures loeti laupäev ja pühapäev leiva tarbimise suhtes võrdseks ühe päevaga (ka laupäev oli pudrupäev!). Paaril korral on antud naela leiva küpsetamiseks vajaliku rukki või jahu hulk. Kosel arvestati külmit rukist võrdseks 29 naela leivaga. Järva-Madisel saadi 1 tündrist rukkist 10 külimittu jahu või 300 naela leiba. Seega vastas 1 külimitule teraviljale $33\frac{1}{3}$ naela leiba, külimitule jahule 30 naela leiba. Koerus loeti 1 külimit rukist võrdseks 36 naela leivaga, kusjuures 1 vakk jahu andis 90 naela leiba. 1 külimitule jahule vastas seega 30 naela leiba. Olemasolevate andmete alusel saadi leiba rukkikülimitust 29—36 naela, jahukülimitust aga 30 naela. Seega kulus leiva küpsetamisel jahu kuni kuuendiku mahumõõdu võrra vähem kui rukkiteri. Üheksa pastorit on eraldi ära märkinud ka täiskasvanud töövõimelise naise leivavilja vajaduse. Siin anti vastustes väga üksmeelselt 3 tündrit puhast vilja. Vaid Koerus arvestati naisele nädalas leivavilja 18 naela, mis aastast teeb $2\frac{8}{9}$ tündrit rukist. Seejuures aga märgiti, et rinnaga toitva ema leivatarvitus on suurem.

Alaealiste ja töövõimetute kohta ei olnud välja kujunenud kindlat traditsioonilist aastase leivavilja määra, mille tõttu esi-

tatud andmed on küllaltki erinevad. Alaealisele vajalik viljakogus kõikus $1\frac{1}{3}$ —4 tündri, kõige sagedamini aga 2—3 tündri piirides (39 korral). Mõnel juhul peeti silmas alaealise vanust. Jõelähtmes oli 2-tünderine viljakogus kuni kahesteiskümneaastastele lastele, kuna vanemad lapsed tarvitasid peaaegu täiskasvanute viljakoguse ($3\frac{1}{3}$ tündrit). Järva-Jaanis arvestati kolme- kuni kümneaastaste laste leivavilja aastakoguseks 2 tündrit, kuna vanemad lapsed vajavad vilja niisama palju kui täiskasvanud. Poisid kuni kümnenda eluaastani ja tütarlapsed tarbinud aastas 2 tündrit, vanemad poisid aga juba 3 tündrit leivavilja. Alaealise leivavilja hulk oli mehe leivaviljast kahesteiskümnel korral $\frac{3}{4}$, üheksal korral $\frac{1}{2}$ ja kuuel korral $\frac{2}{3}$ võrra väiksem. Töövõimetute aastase leivavilja hulk kõikus vastustes $1\frac{4}{5}$ —4 tündri piirides. Keskmine näitaja oli siingi 2—3 tündrit (40 korral). Juurus mõeldi töövõimetu all üle 55—60 aasta vanuseid inimesi, samuti igas vanuses vigaseid. Koerus oli vigase leivanormiks $2\frac{8}{9}$ tündrit, vanadusest töövõimetul aga $2\frac{11}{27}$ tündrit. Järva-Jaanis oli nii vigase kui ka vana aastase leivavilja hulgaks 2 tündrit. Jõelähtmes kulunud 60—65 aasta vanustel leivaks $3\frac{1}{3}$ tündrit rukist, veel vanematel aga keskmiselt 2 tündrit. Ka Viru-Jaagupis tulnud päris vanadele arvestada vähem leivavilja kui töövõimetutele. Töövõimetu leivavilja kogus moodustas mehe leivaviljast neljasteiskümnel korral $\frac{3}{4}$, kaheksal korral $\frac{2}{3}$ ja seitsmel korral $\frac{1}{2}$.

Peale leiva oli talupoja toidus oluline osa pudrul, mida valmistati odrajahust või tangudest. Nii oli Keila kihelkonna taluperedes üks kord jahu-, teine kord tangupuder; tavaliselt pole aga nii järjekindlat vaheldust märgitud (Kuu, Hag, Juu, Hlj, Lih). Osas kihelkondadest tehti puder ainult tangudest (Kos, Sim, Rak, Lüg, Koe, JN). Jõelähtmes keedeti putru sõelutud jahust, tangu kasutati selleks väga harva. Ka Lihulas märgiti koos tangudega sõelutud jahu. Eestimaa kubermangus oli talupoegadel tavaliselt kaks pudrupäeva — kolmapäev ja laupäev (Jõe, Juu, HJN, Kei, Lüg, Koe, Lih). Kose kihelkonnas oli kaks pudrupäeva vaid suveperioodil jüripäevast mardipäevani, kuna aasta teisel poolel oli nädalas vaid üks pudrupäev. Nendel päevadel tavakohaselt leiba ei söödud. Mõnel korral on ära märgitud ühe söögikorra ajal söödud pudru hulk. Juurus ja Keilas arvestati mehe pudruportsjoniks $\frac{1}{2}$ toopi jahu või tangu, Kosel ja Lüganusel aga niisama palju tangu. Jõelähtme talupoeg söönud ühel söömaajal $\frac{3}{4}$ toobist jahust keedetud pudru. Õige mitmel korral selgus pastorite vastustest nädalane pudruks vajalik viljahulk. Tavaliselt kulus mehele 1 toop. Juurus ja Keilas anti see mõõt jahus või tangudes, Harju-Jaanis, Simunas ja Lüganusel — tangudes, Jüril — odras ning Türil —

rukkis. Hageris oli nädalane tangu- ja jahuhulk vaid $\frac{2}{3}$ toopi. Kosel kulus nädalas pudrule suveperioodil 1 toop, talveperioodil $\frac{1}{2}$ toopi tangu. Jõelähtmes oli nädala pudrukoguseks $1\frac{1}{2}$ toopi jahu, Lihulas aga 2 toopi jahu või tangu. Koerus kulutas kogu nädala mõisas tööl olev mees pudruks 2 toopi otra. Seejuures võeti arvesse ka supiks vajalikud tangud. Kes aga mõisatööl ei käinud, sel oli enam võimalust sooja toitu saada. Sellepärast sõi ta küll vähem leiba, aga kulutas toidule nädalas 3 toopi otra. Kohati selgub ka, kui palju otra arvestati tangude või jahu jahvatamiseks. Kosel ja Keilas loeti mõõt otra võrdseks $\frac{1}{2}$ mõõdu tangudega, Lüganusel ja Harju-Jaanis — $\frac{2}{3}$ mõõdu tangudega. Odratoobile vastas jahu ja tangu Lihulas $\frac{27}{28}$, Jõelähtmes — $\frac{13}{15}$, Hageris ning Juurus $\frac{13}{18}$ toopi.

Vastavalt ankeedi nõudele arvestasid pastorid pudruks vajaliku odrakoguse ümber rukkile. Sealjuures võeti aluseks Eesti-maa 1804. aasta talurahvaseaduses antud suhe, kus mõõt otra loeti võrdseks $\frac{2}{3}$ mõõdu rukkiga. Enamikus vastustes (24) ongi kirja pandud pudruks vajalik viljakogus rukkile ümberarvestatult. Tänu õige mitmekordsele arvestamisele on tulemused vägagi erinevad. Vastuse koostamisel on vahel arvatavasti aluseks võetud ühe inimese, vahel aga kogu pere pudruvilja kogus. Seetõttu ongi täiskasvanud mehe aastane pudruvilja kogus kirja pandud 22 eri variandis 2—12 rukkikülimitu piirides! Järvemaal on näiteks igas kihelkonnas eri mõõt $2\frac{5}{6}$ —10 külimitu rukki piirides. Läänemaal ja Virumaal on 7, Harju-maal — 9 erinevat viljahulka. Kuid on ka korduvalt esinevaid pudruvilja määrasid. 6 rukkikülimitu esineb kaheteistkümmel korral (Kuu, Ris, Hlj, Jõh, VNg, VJg, Pee, Lih, Noa, Kse, Mar, Han), 4 külimitu neljal korral (Rap, Juu, Kad, Pai). Kolmel korral leiame $4\frac{1}{2}$ (Kos, Vai, Mih) ja 12 külimitu (VMr, Mär, LNg). Kahel korral $2\frac{13}{15}$ (Jür, Amb), $4\frac{1}{3}$ (HJn, Tür), 5 (Jõe, Rak), 9 (Käi, Rei) ja 10 (JJn, Rid) külimitu. Ühel korral on antud 12 erinevat viljakogust rukkikülimitudes (2 — Vig, $2\frac{2}{3}$ — Hag, $2\frac{5}{6}$ — JMd, $4\frac{1}{5}$ — Kei, $4\frac{2}{3}$ — Lüg, $4\frac{3}{4}$ — Phl, $6\frac{1}{2}$ ja $9\frac{3}{4}$ — Koe, $6\frac{2}{3}$ — Kul, $6\frac{3}{4}$ — Sim, $7\frac{1}{2}$ — Vor, 8 — Nis). Täiskasvanud naise pudruvilja hulk on vaid kolmel korral leidnud eraldi märkimist. Peetris ja Kullamaal loeti mees ja naine võrdseteks pudrutarbijateks (6 või $6\frac{2}{3}$ külimitu rukist kummalegi), kuna Kadrinas on naisele arvestatud vilja vähem. Mehele kulus 4 külimitu, naisele $2\frac{2}{3}$ külimitu rukist. Arvesse võeti nii pudruks kui ka supiks vajalik teravili. Ka alaealise aastase pudruvilja koguse arvestamisel oli suuri kõikumisi (1—9 külimitu rukist). 21 erineva viljakoguse hulgas on aga ka selliseid, mis esinevad korduvalt. Kaheksal korral on märgitud 3 külimitu rukist (Jõe, Kuu, Lüg, Jõh, Vai, VJg, Sim, Kse), kuuel kor-

ral — 4 külimittu (Hlj, Rak, VNg, Pee, Ris, Noa), kolmel korral — 2 (Hag, Juu, Kad), 5 (JJn, Mih, Vor) ja 6 külimittu (Nis, Käi, Rei) jne. Seejuures on kaheteistkümnes vastuses alaealise pudruviljaks võetud $\frac{1}{2}$ täiskasvanu omast, kümnes vastuses $\frac{2}{3}$ ja viies vastuses $\frac{3}{4}$. Töövõimetu pudruvili loeti 37 korral võrdseks alaealise viljaga. Kadriinas oli töövõimetul ja naisel ühesuurune viljakogus, Koerus aga vigasel ja kodus töötaval töömehel. Täismehel viljahulgast oli töövõimetule arvestatud Simunas $\frac{5}{9}$, Kuusalus $\frac{3}{4}$ ja Lüganusel $\frac{23}{28}$.

Taluperes kulutati teravilja ka kalja valmistamiseks. Kali oli talvekuudel talupoja peamiseks igapäevaseks joogiks. Suvekuudel joodi mõnede vastuste andmeil piima (Sim, Tür, Kse), hapupiima (Kuu, HJn, Kei) või piima ja vett (VNg, Juu, Hlj). Järva-Jaani pastori andmeil oli seal heina vähesuse tõttu loomi napill, mille tõttu piim polnud nii tavaliseks suvekuude joogiks kui teistes kihelkondades. Lihulas joodi kalja siis, kui piima polnud. Kalja valmistati kas odralinnastest või õllejäätmetest. Osas kihelkondades arvestatigi kaljaks vajaliku vilja hulk algul välja linnastes (Jõe, Juu, HJn, Hlj, Jõh, Lüg, Noa). Paaril korral aga öeldi, et kali tehti õllerabast (Hag, Kos, Kei). Kosel on kalja tegemisel ikka enne õlu «ära võetud». Üheksa kuu jooksul joonud iga inimene päevas keskmiselt 1 toop kalja (Jür). Juurus oli aga täiskasvanu normiks 3, töövõimetul 2 ja alaealisel $1\frac{1}{2}$ toopi päevas. Väga erinev oli aastase kaljategemiseks vajaliku teravilja hulk arvestatuna rukkikülimittudes. Vahel oli see kogus antud ühe inimese, vahel ühe mehe kohta. Vastamise juures on ilmselt vahel eristatud täiskasvanut, töövõimetut ja alaealist. Osa vastajaid on arvesse võtnud neljaliikmelise pere vajaduse, kuna selle kohta on andmeid päritud järgnevas küsimustes. Küsimuse ebakonkreetne sõnastus ongi kaasa toonud erineva tõlgenduse ja sellest ka antud vastuste väga suured erinevused. Ühele inimesele kaljaks vajalikuks viljakoguseks peeti 1—4 rukkikülimittu, ühe mehe vastav vilja hulk oli aga $1\frac{1}{12}$ —17 külimitu piirides. Nii ühe isiku kui ka mehe kaljavili oli suhteliselt väike (1—3 külimittu) just Harjumaal (Kuu, HJn, Jür, Kei, Hag) ja Läänemaal (Rid, Mar, Kul, Vig, Lih, Phl), mõneti Järvamaal (Pai, Koe, Tür) ja Virumaal (Lüg, Kad, Sim). 3— $4\frac{1}{2}$ külimittu esines üle kogu ala (3 — VJg, Jõh, Pee, Mih, Käi, Rei, Vor; $3\frac{8}{15}$ — Juu; $3\frac{3}{4}$ Mär; 4 — Rap, VMr, Hlj, VNg, Kse; $4\frac{1}{2}$ — Han). 6 külimittu oli mehe kaljavilja hulgaks Loode-Eestis (Ris, Noa, LNg), edasi Järva-Madisel ja Vaivaras. Järva-Jaani mees joonud aasta jooksul ära koguni 17 külimitu vilja eest kalja! Lähemalt määratlemata on 3—4-külimitune kaljavilja tarve kirja pandud veel mitmes paikkonnas (VNg ja VJg, Rap ja Mär, Mih ja Kse, Rei ja Käi). Võimalik, et siin mõeldi kogu

pere vajadust. Alaealise ja töövõimetu kaljavilja hulk loeti 14 vastuses võrdseks (eriti Järva- ja Läänemaal). Alaealise kaljaks arvestati mehe kaljakogusest seitsmel korral $\frac{2}{3}$, kuuel korral aga $\frac{1}{2}$, üksikjuhtudel ka $\frac{3}{4}$ ja $\frac{1}{3}$. Kuni 1 külimit loeti laste kaljavilja hulgaks 12 vastuses (Kuu, Hag, Juu, Tür, Pai, Kad, VJg, Lüg, Sim, Mar, Rid ja Phl). Suuremaid viljakoguseid esines üksikjuhtudena üle maa (2 külimittu — Pee, Vor; 3 külimittu — Vai, JMd, Han). Loode-Eestis oli see 4 külimittu (Ris, Noa, LNG), Järva-Jaanis koguni 11 külimittu! Töövõimetule arvestati kaljavilja kohati enam kui alaealisele. Täiskasvanud mehe kaljaviljast oli töövõimetule ette nähtud sageli mitte $\frac{1}{2}$, vaid $\frac{2}{3}$ (Ris, Noa, LNG, Vor, Kad, Sim, Pee), $\frac{3}{4}$ (Hag, Mar) või $\frac{7}{8}$ (Lüg). Kuusalus oli see koguni niisama suur. Õige mitmes paikkonnas on töövõimetu kaljavilja kogus kuni 1 külimit (Hag, Kad, Lüg, Sim, Pai, Tür, Rid, Mar, Phl). Suuremaid koguseid pandi kirja veel mitmelt poolt (2 külimittu — Kuu, Pee, Vor; $2\frac{1}{3}$ külimittu — Juu; 3 külimittu — Vai, JMd, Han; 4 külimittu Ris, Noa, LNG ja 11 külimittu JJn). Naise kaljavajadus võrdsustati alaealise omaga (Kad, JJn).

Pidulikumate sündmuste puhul tehti talus õlut. See oli tavaline pühade aegne jook, mille valmistamise sagedus polnud ühesugune. Jüri kihelkonnas oli aasta jooksul värsket õlut 13 korral. Kosel tehti õlut jõulude, lihavõtete ja nelipühade ajal, lisaks veel heina- ja lõikuseajal, väiksem õlletegu oli mihklipäeva ja rehepeksu ajal. Kolmel korral tehti õlut Keilas, Lügänuusel ja Koerus (viimases jõulude, lihavõtete ja nelipühade ajal). Ainult jõuluks tehtud õlut Lihulas ja Pühalepas. Tõele ei vasta pastorite väide, nagu poleks Vigalas ja Mihklis tavaks olnud teha pühade ajal õlut. Osas kihelkondades anti andmed ka pühadeõlleks vajalikust viljahulgast ümber arvestatuna rukkile. Sealjuures võeti aluseks neljast inimesest (täiskasvanud mees ja naine, alaealine ning töövõimetu) koosneva pere vastav vajadus. Jõhvis tehti pühadeks korraga $\frac{1}{2}$ vaati, Kuusalus aga 1 vaat õlut. Jõelähtmes oli aastase pühadeõlle hulgaks $1\frac{1}{2}$ vaati. Aastas arvestati pühade puhul tehtud õlle valmistamiseks Läänemaa lõunaosas (Han, Kse), Hiiumaal (Käi, Phl), Lääne-Järvemaal (JMd, Pai, Tür), kohati ka mujal (Kos, Kad, VNg, Jõh, Sim) 1—3 rukkikülimittu, kuna Harjumaal (Kuu, Jõe, Kei, Jür, Hag) ja juhuti ka mõnes teises paikkonnas (Lüg, Vor) oli vastav kulu 4—6 külimittu. Mõnedes kihelkondades on aga vastav rukkikogus antud väga suur (9 külimittu — Mär, $9\frac{1}{3}$ külimittu — Pee, 15 külimittu — JJn). 1 vaat õlut loeti tavaliselt võrdseks 4 külimitu rukkiga (Kuu, Jõe, Kad, Jõh). Jüris aga arvestati selleks $5\frac{1}{3}$ külimittu rukist. Juurus tuli soovitud hulga õlle saamiseks võtta linnaseid $\frac{1}{9}$ vastavast kogusest.

Õlut tehti ka perekondlike sündmuste tähistamise ajaks. Osa kihelkondade kohta toodi ära õlleks vajaliku rukkii hulk üksikute sündmuste puhul eraldi. R i s t s e t e k s kulunud õlut paikkonniti üsna erinevalt. 1— $3\frac{2}{3}$ külimittu oli vastav rukkikulu mitmel pool (Jõh, Kad, Koe, Pai, TÜR). 4—6 külimitu piirides oli see esijoones Lääne-Eestis (Phl, Käi, Han, Kse, Mih, Mär) ja mõnes Järvamaa kihelkonnas (JMd, Pee). Ilmselt ülepakutud on 8—9 külimittu (JJn, Vor). Pastorid arvestasid mõnel korral välja, millise ajavahemiku järel 4-liikmelises peres ristsed tavaliselt toimusid. Neljal korral oli vastavaks ajavahemikuks 3 aastat (Kad, Mih, Lih, Phl), ühel korral 7 aastat (Pai). Koerus oli selles peres 30 aasta jooksul 10 korda ristsed ja 2 korral lastelaste ristsed. Märksa enam kulus õlut p u l m a d e k s. Talupoja pulm kestnud kaks päeva — ühel päeval pidutseti pruudi kodus, teisel päeval peigmehe juures. Sealjuures oli õllehulgaks 1 vaat (Kad) või $1\frac{1}{2}$ vaati (Jõh). Pulmaõlleks vajalik viljakogus oli mõnes paigas antud suhteliselt väiksena, millest piisas $\frac{1}{2}$ —1 vaadi õlle tegemiseks (2—4 rukkikülimittu — Koe, Pai, TÜR, Phl) 10— $10\frac{1}{2}$ külimittu kulus pulmaõlleks Käinas, Järva-Madisel ja Peetris (= $2\frac{1}{2}$ vaati õlut). Läänemaal arvestati aga pulmaõlut veelgi enam — $3\frac{3}{4}$ kuni $4\frac{1}{2}$ vaati (15—18 rukkikülimittu — Vor, Han, Kse, Mih, Mär). Pastorite arvestuse alusel peetud neljaliikmelises peres pulmi Lihulas üle 10, Mihklis üle 12, Kadrinas, Järva-Madisel ja Koerus üle 15, Pühalepal üle 20 ja Paides üle 27 aasta. Kõige vähem tehti õlut m a t u s t e puhul. Tavaliselt arvestati selleks korraks 1— $3\frac{1}{2}$ rukkikülimittu (Jõh, Kad, Koe, Pai, TÜR, Han, Phl, Käi). 4—6 külimittu oli ette nähtud neljas kihelkonnas (= 1— $1\frac{1}{2}$ vaati õlut — JMd, Mär, Kse, Mih). Küllalt suur oli matuseõlle kogus arvestatud jälle Vormsiil ja Järva-Jaanis (8—9 külimittu). Peetris oli täiskasvanu matuse puhul õllekulu $5\frac{1}{6}$, lapse matuse puhul $\frac{1}{2}$ külimittu. Mitmel korral arvestati matustele ja ristsetele võrdne õlle kogus (Jõh, Kad, JMd, JJn, TÜR, Mär). Üks matus oli pastorite arvestuste alusel väikeperes üle 3—20 aasta (3 — Koe, 4 — Lih, 5 — Kad, 8 — Mih, 9 — Pai ja 20 aastat — Phl).

Enamikus kihelkondadest on välja arvestatud 4-liikmelise talupere kogu viljakulu õllele. Osalt saame seda aga kokku arvestada. Selle tulemusena on meil andmed kõigi 47 kihelkonna kohta. Kuni 4 rukkikülimittu (= 1 vaat õlut) oli õllevilja kogus järjekindlamalt Harjumaal idaosas (HJn, Juu) ja Järvamaal (TÜR, Pai, Amb), juhuti ka mujal (Jõh, Hlj). $4\frac{1}{3}$ —8 külimittu (= kuni 2 vaati õlut) on järjekindlalt Läänemaal (Mar, Kul, Vig, Lih, Han, Kse, Mih, Phl, Käi) ja Harjumaal (Kuu, Jõe, Jür, Kei, Hag, Rap, Kos), kohati ka Järva- (JMd, Koe) ja Virumaal (Kad, VJg, Sim). 9—12 külimittu (= kuni 3 vaati õlut) arves-

tati aastaseks õllekoguseks mitmes Virumaa (Rak, VNg, Lüg, Vai), Harjumaa (Ris) ja Läänemaa (Vor, LNg, Rid) kihelkonnas. Kuid leidub veelgi suuremaid õllevilja koguseid. Aastane õllevili anti kogusummana 18 rukkikülimittu Reigis, Noarootsis ja Nissis, 18¹/₂ külimittu — Väike-Maarjas.

Pidulikel juhtudel on talupoeg lisaks õllele joonud viina. Tavaliste pühade aegu joodi Koerus 3 ja Paides 5 toopi viina. Ristsete puhul oli viinakoguseks Paides 2¹/₂, Koerus 3 ja Jõhvis 6 toopi, matuste korral aga Koerus 1¹/₂, Paides 2¹/₂ ja Jõhvis 6 toopi. Pulmade ajaks arvestati talupere viinahulgaks Paides 5, Koerus 6, Kadrinas ja Jõhvis 30 toopi. Perekondlikkudeks tähtpäevadeks kulus kokku Jõelähtmes 6, Jüris, Haljalas ja Paides 10, Koerus 10¹/₂ ja Jõhvis 42 toopi viina. Kogu aastaseks viinakoguseks arvestati Juurus 5, Kosel 7 ja Viru-Nigulas 24 toopi. Väike-Maarja pastori andmeil joodud väikeperes iga päeva kohta keskmiselt koguni 4 klaasi viina! Näib, et Virumaal oligi viin hoopis levinum kui teistes maakondades. Viina osteti kõrtisist hinnaga 40 kopikat toop (Jõe, Juu, Jür, Pai). Viina ostmiseks kulutati aastas Koerus ligi 2, Juurus 2¹/₁₂, Kosel 2¹¹/₁₂ ja Viru-Nigulas 9 külimittu rukist. Pulmaviin läks maksma Paides 2¹/₄, Koerus 3³/₅, Jõhvis 6 ja Kadrinas 7¹/₂ külimittu rukist.

Koos viinaga on mitmel korral mainitud ka tubakat. Tubakasuitsetamine oli meeste hulgas juba üldine (Juu, Kad). Juurus arvestati suitsumehele aastas 12 naela tubakat à 18 kopikat nael, Kosel aga 20 naela 4 rubla eest. (= 20 kopikat nael). Kadrinas läks tubakas maksma 2 rukkikülimittu (= 2 rubla), Vaivaras 3 rukkikülimittu (= 3 rubla). Nissis oli kulu tubakale ja viinale kokku 3 rukkikülimittu. Mõnes paikkonnas märgiti tubaka (piibutubakas — Kei, VMr, Rap, Vor, LNg, Rid) asemel tubakalehed (JMd, Kos).

Taluperel oli kulutusi ka siis, kui käidi vooris oma saadusi müümas või rannas kala hankimas. Nn. reisiraha aastast kogust on jälle õige mitmeti hinnatud (25 kopikat — Juu; 50 kopikat — VNg; 1, 3 ja 4¹/₂ rukkikülimittu — Vig, Koe, Sim).

Feodaalajastu talupoja üheks peamiseks ostukaubaks oli sool. Neljaliikmeline pere vajanud aastas 1¹/₃—3 vakka soola (1¹/₃ — Hlj, 1¹/₂ — Jõe, Kos, VJg, 1²/₃ — HJn, Kei, 2 — Juu, Kuu, Rak, VNg, Jõh, 3 — Lüg). Soola hinnad olid XIX sajandi algul küllalt kõikumavad ja seoses sõjaaegadega tavalistest tunduvalt kõrgemad. Pastorite vastustes rõhutati korduvalt, et soola hind oli tõusnud erakordselt kõrgeks (Koerus 3³/₅, Kadrinas, Viru-Nigulas 3, Kuusalus 2 korda). Seetõttu anti soola hind rukkivakkades kohati endistes, osalt keskmises või momendil kehtivatest hindades. Soola ja rukki mahumõõtühik loeti varem väärtuselt võrdseks (VNg, Koe, Pai). Nüüd aga vastas soola-

vakale 2—2,5 rukkivakka (Hlj, Rak, JMd, Mär, Kos) või 3—4 rukkivakka (VJg, JJn, Tür, HJn, Kei, Mar, Koe, Käi, Jõe, Noa). Aastase soolakoguse ostmiseks arvestati $\frac{2}{3}$ —12 rukkivakka. Suhteliselt odavam näib sool olevat Tallinna ümbruskonnas ja mõnedes rannikukihelkondades, kus võis arvesse tulla ka salakaubitsemine soolaga. Harjumaal oli soolakulu 4—6 rukkivakka piirides, Kosel — $3\frac{5}{6}$, Jüril — $2\frac{1}{2}$, Ristil — 12 vakka. Virumaal oli samuti soola ostuks vaja tavaliselt 4— $6\frac{1}{3}$ vakka rukist, kohati mõnevõrra vähem (3 — Lüg, $2\frac{2}{3}$ — Hlj) või rohkem (8 — Vai, 12 — Jöh). Järvamaal oli ka keskmisest rukkikogusest ($4\frac{1}{8}$ —6 vakka) kõrvalekaldumisi (2 — JMd, 7 — Pee, 9 — JJn). Läänemaal oli keskmine soola ostmiseks vajalik rukkikogus suurem. 8 kihelkonnas arvestati selleks $7\frac{1}{2}$ —12 vakka. Vaid neljas kihelkonnas oli vastav kogus väiksem (Mär, Kul, Mar, Lih). Hiiumaal kulutati soola ostmiseks Reigis 6, Pühalepal 2 ja Käinas $\frac{2}{3}$ (endistes hindades) vakka rukist.

Oluline koht talurahva igapäevases toidus oli soolasilgul, mida käidi rannas ostmas või vilja vastu vahetamas. Talupoeg pidanud soolasilku mitte ainult kõige odavamaks, vaid ka kõige maitsvamaks kalaks. Vahelduseks ostnud ka soolatud heeringaid, kui neid oli võimalik odavalt saada (Kos). Pastorite vastuste alusel kulus neljaliikmelisel perel aastas $\frac{1}{4}$ —1 tündrit soolakala ($\frac{1}{4}$ — Sim; $\frac{1}{2}$ — Hag, Juu, VNg, JMd, Tür, Pai, Mar; $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ — Hlj; $\frac{2}{3}$ — Kuu, Rak; $\frac{3}{4}$ — VJg, Jõe, Kos, HJn, Kei, Noa; 1 — JJn, Lih, Käi). Keilas arvestati täiskasvanud mehele aastas $\frac{1}{4}$ tündrit soolakala, Jüris aga ühele inimesele $\frac{1}{5}$ tündrit. Vilja vastu vahetades loeti 1 osa soolakala võrdseks 3 osa rukkiga (Kuu, Jõe, Kos, HJn, VNg, Käi). Soolasilgu muretsemiseks arvestati väikeperele aastas 1—9 vakka rukist. Suhteliselt väike arvestati vastav kulu Harjuma keskosas ($1\frac{2}{3}$ — $2\frac{1}{2}$ vakka — Rap, Juu, Hag, Kei), Virumaa keskosas (3 vakka — Rak, VNg, Lüg), Järva-Madisel (3) ja Läänemaal (1—3 vakka — Vig, Mar, Kul). Tavaliselt arvestati soolakala ostuks aga 4—6 vakka rukist (Ida-Harjumaal — Jõe, Kuu, HJn, Kos; Virumaal — Kad, Hlj, VJg, Sim, Jöh, Vai; Järvamaal — Amb, JJn, Koe, Pee, Pai; Läänemaal — Noa, Rid, Lih, Kse). Läänemaal arvestati kala ostuks valdavalt koguni 8—9 vakka rukist (LNg, Mär, Han, Phl, Käi), samuti Nissis ja Ristil. Türil oli vastav kulu 7, Jüril $7\frac{1}{15}$ ja Väike-Maarjas 8 vakka. Reigi ja Vormsi talupere-des kalade muretsemiseks kulutusi ei olnud, sest vajalik kala püüti oma pere jõududega.

Töölooma de ülalpidamiseks vajalik viljakogus on kirja pandud õige erineval viisil, sest töölooma all on kohati mõeldud ainult hobust, kohati hobust ja härga, sageli pole seda mõistet aga lähemalt selgitatudki. Enamikus Harju- ja Virumaa kihel-

kondades on veoloomana arvestatud ainult hobust, samuti on nii tehtud mõnes teiseski paikkonnas (JMd, JJn, Pee, Noa, Lih). Vaid kahes kihelkonnas võeti hobune ja härg arvesse koos (Kei, Koe). Lääne-Harjumaal (Ris, Nis, Rap) ja Läänemaal (välja arvatud Noa ja Lih) on vastustes juttu ainult tööloomadest. Võimalik, et selle all mõeldi esijoones veohärgi. Aastane teravilja vajadus arvestati tavaliselt välja ikka kaertes, vaid mõnel korral on arvesse võetud ka vajalik heina kulu (Vai, Rak, JMd, Lih, Noa). Hobune oli suviti ikka välisöödal karjamaal, talvel aga sai kaeru ja heina (Kuu, HJn, Kei) või lisaks ka põhku (Jür). Lüganusel sai hobune kaeru ainult raske töö puhul, Haljalas kauakestval pingutaval töö, samuti vooris ja reisil käies. Juurus anti tööhobusele kaeru mardipäevast kuni 1. juunini iga päev 2 toopi. Kosel oli sama mõõt oktoobrikuust kuni maikuuni. Viru-Nigulas söötis hea peremees veoloomi kaertega mihklipäevast kuni odrakülvi lõpuni. Aastane kaerakogus ühele hobusele arvestati kohati 5—6 tündrit (Kuu, HJn, Jõh). 5 kihelkonnas oli see 4 tündrit (Juu, Kos, VNg, Sim, Lüg — 7 talvekuul 2 toopi päevas). Hobuse aastanormiks arvestati mõnes paikkonnas 3 (Hag, Jür, Kad, Rak, Koe) või 2 tündrit (Jõe, Hlj, Vai, Pai, Noa). Järva-Madisel oli kaeranormiks $1\frac{2}{3}$ tündrit, Järva-Jaanis vaid $\frac{5}{6}$ tündrit. Mõnel korral pandi kirja ka hobumoonaks vajalik heina kogus. Vaivaras oli see 24 saadu (= 8 koormat), Rakveres $6\frac{1}{2}$ —7 koormat, Koerus 4 koormat, Noarootsis 5 koormat. Koerus anti hobusele alates põllutöö algusest lisaks kaertele veel 1 nael leiba, milleks kulutati aastas $1\frac{1}{2}$ külimittu rukist. Vaivaras võeti arvesse ka varsa söödavajadus — 4 vakka kaera ja 15 saadu heinu. Peetris on neljaliikmeline pere loetud võrdseks kahepäevataluga, kus oli 2 hobust, kuna niisama suur vabadikupere ajas läbi 1 hobusega. Koeru oli ainuke kihelkond, kus toodi eraldi välja h ä r j a p a a r i söödavajadus. Talvel oli nende söödaks õled, kevadel enne põllutööde algust ja esimeste põllutööde ajal heinad (30 leisikat) ja kaerad (1 tünder). Kui tööloomade aastane söödahulga väärtus ümber arvestada rukkivakkadesse, siis saame ootuspäraselt üsna mitmekesise pildi. Suhteliselt väike arvestati see Hiiumaal ($3-4\frac{5}{6}$ vakka), Läänemaa keskaladel ($2\frac{1}{9}$ —5 vakka — Lih, Vig, Mar, Rid), Harjumaal lääne- ja keskosas ($3-4\frac{1}{2}$ vakka — Jõe, Jür, Hag, Nis, Rap), kohati Järvemaal ($1\frac{1}{3}$ —5 vakka — Tür, Pai, JJn) ja Virumaalgi ($3-4\frac{1}{2}$ vakka — Kad, Hlj). 6—9 rukkivaka piirides arvestati tööloomade ülalpidamiseks Läänemaa põhjaosas (Mär, Kul, LNg, Noa), Keilas ja Harjumaal idaosas (Kuu, HJn, Kos, Juu), Virumaal (Jõh, Lüg, VNg, VJg, Sim) ning paiguti Järvemaal (Koe). 10—15 rukkivakale hinnati tööloomade sööda väärtus Läänemaa lõunaosas (Han, Kse, Mih), Vormsis, Ristil ja

Simunas. Vaivaras, Rakveres ja Järva-Madisel oli vastav näitaja niisama suur. Nagu vastustest selgub, hinnati siin just heina suhteliselt kõrgelt (aastane heinakogus loeti võrdseks vastavalt 16, 16½ ja 10 rukkivakaga!).

Neljaliikmelise talupere kariloomade arv pole kihelkonniti olnud ühesugune. Sellest tingituna oli suuri erinevusi vastava sööda aastases koguses. Kubermangu lääneosa pastoriid pole karilooma mõistet lähemalt määratlenud. Ligi paarikümnes vastuses on seda siiski tehtud. Mõnes Viru- ja Harjumaal kihelkonnas olid kariloomadena arvesse võetud vaid lehm ja siga (VNg, Rak, Jür); lehm, emis ja põrsas (Kuu); lehm, siga ja hani (Hlj); lehm, vasikas ja siga (Sim, Juu); lehm, vasikas ja emis (Jõh). Reas paikkondades lisandus neile koduloomadele lammast, kits ja kanad. Lisaks lehmale, vasikale ja 3 lambale kuulus karja hulka veel siga (Kos), siga ja kana (Vai), 2 kitse (Kad), mõned põrsad, kesik ja siga, kukk, 2 kana, tibud, 2 hane (JJn). Peale lehma, vasika ja 4 lamba oli vahel ka siga (HJn), siga ja põrsas (Koe) või 2 siga, kukk, 3 kana ja 2 hane, kui talu pidi mõisale hanesid andma (Pee). Väikeperele arvestati paaris kihelkonnas 2 lehma, millele lisandusid siga (Jõe), emis (Lüg) või vasikas, 3 lammast, kits, emis, kukk ja 2 kana (Kei). Peetris arvestati vabadikuperale vaid 1 lammast. Lehm sai talveperioodil söödana heina ja põhku, pärast poegimist anti ka odrajahu. Viimast sai lehm 6 nädala jooksul 1 toop päevas, milleks kulus 1⅙ vakka otri (HJn, Juu, Kos). Mõnes paikkonnas oli vastav odrakogus 2 vakka (Kei, Kuu, Lüg) või 1½ vakka (Jõe). Türiil arvestati aastast lehmale ⅔ vakka, Jüriil koguni 3 vakka otri. Lehma ja vasika sööda hulka loeti Jõhvis 3 vakka odrajahu, Koerus — 3 vakka kaera, Järva-Jaanis — lisaks heinale ka jahu koguväärtusega 6 vakka rukist. Vasikale arvestati kolme aasta sööda hulka 1 vakk (Juu) või 1⅔ vakka (Kos) odrajahu. Seale arvestati talviseks söödahulgaks 3 vakka otri (Jõe), Juurus anti seale mardipäevast jüripäevani ½ toopi odrajahu päevas, mis tegi kokku 2⅓ vakka otri. Kosel peeti siga ületalve 3 odra-vakaga. Sea nuumamiseks kulunud Jüriil 10 vakka otri, Järva-Jaanis aga aastast seale vaid 3 vakka rukist (= 4½ vakka otri). Emis sai 180 talvepäeva jooksul Keilas ⅓ toopi jahu, mis aastast tegi 1⅔ vakka. Jõhvis arvestati emisele mihklipäevast jüripäevani 6 vakka otri, Kuusalus aga 4 ja kesikule 3 vakka otri. Harju-Jaanis söödeti emisele ja põrsastele samal ajavahemikul peale aganate 6 vakka odrajahu. Niisama suur odrakogus oli ka sea ja põrsa aastanormiks Koerus, kuna Järva-Jaanis sea, kesiku ja põrsaste sööta hinnati 8 rukkivakale. Haljalas saanud lehmad ja sead jahu ainult haiguse ajal. Kadrinas arvestati aas-

taseks söödakoguseks otra ja kaera kumbagi 4 vakka. Kui aga heina oli piisavalt, siis ei saanud sarvloomad ja lambad üldse või said vähe teravilja. Lamba söödavili loeti Kosel võrdseks $\frac{2}{9}$ odravakaga, Koerus aga 1 vaka kaertega. Järva-Jaanis oli lamba talvesöödaks 2 koormat heinu. Kukele ja kanadele arvestati Keilas pea pealt $\frac{1}{3}$ vakka otri, Järva-Jaanis rehken-dati kukele, kanadele ja kanapoegadele aastas $1\frac{1}{2}$, kahele h a n e l e $\frac{2}{3}$ vakka rukist. Kariloomade aastase söödakoguse väär-tus arvestatud rukkivakkades on kirjas 28 eri variandis. Väga väike — kuni $1\frac{2}{3}$ vakka rukist — on see 4 kihelkonnas (Mar, Vig, Vor, Tür). Väike oli vastav rukkikogus teisteski Läänemaa (Kse, Mär, Rei), Lääne-Harjumaal (Hag, Juu, Rap) ja mõnes Virumaa kihelkonnas (Kad, Hlj, VJg, Sim), kõikides siin $2\text{—}3\frac{1}{6}$ vaka piirides. Kõige tavalisem karja söödavilja kogus oli 4—6 rukkivakka, mis esines Läänemaal (Rid, LNg, Lih, Mih, Han, Käi), Harjumaal (Nis, Kei, Jõe, Kuu, HJn, Kos) ja Viru-maal (VNg, Lüg, Jõh). 10 kihelkonnas on söödavilja hinnatud 7—9 rukkivakani (Phl, Ris, Jür, Amb, JMd, Pai, VMr, Rak). 5 kihelkonnas kõigub vastav viljakogus 14— $27\frac{1}{18}$ vaka piirides (Kul, Pee, Koe, JJn, Vai). Seejuures on Kullamaal arvestatud ainult söödavilja kulu (14 vakka). Järva-Jaanis arvestati heina ja söödavilja kulutus kokku. Koerus kulus karjale söödavilja 8 ja heina 7 rukkivaka väärtuses. Vaivara pastori andmeil olid vastavad arvud 9 ja 10, Järva-Madisel ca 4 ja 3 rukkivakka.

Kuna talu loomad käisid küla ühiskarjas, siis tuli selle eest ka karjusele maksta. Kõige täpsemalt on karjuse tasu ära toodud Koerus. Siin oli viljapalk rukkis lehma pealt $1\frac{1}{2}$, kahe härja pealt $\frac{1}{2}$, nelja lamba pealt $\frac{1}{2}$ ja noorloomalt $\frac{3}{8}$ küli-mittu. Seejuures arvati, et vaja oleks ka hobuse- ja seakarjust. Külakarjuse aastapalk perelt on märgitud rukkis 1 (Tür), 2 (Rak) ja $2\frac{3}{4}$ (JJn) rukkikülimittu. Jüril oli talvel kulu veise- ja lambakarjusele koos kostiga aastas 5 rukkikülimittu. Niisama suur oli ka Vaivara lehma- ja seakarjuse palk neljaliikmeliselt perelt, kuna Viru-Nigulas arvestati lehma-, lamba- ja seakar-juse aastatasuks rukist ja otra kumbagi 2 külimittu. Lehmakar-juse aastapalgaks oli ainult $1\frac{1}{2}$ (Sim, VJg) või 2 (Kad, Pai, Kuu) rukkikülimittu, seakarjusel aga $\frac{1}{2}$ külimittu (Sim, VJg). Lehma- ja seakarjust eristati ka Lügenusel.

Taluperel lasus mitu avalik-õiguslikku kohustust. Kõige olu-lisemaks riiklikuks maksuks oli p e a r a h a. Kuna talupojal vas-tava maksu tasumiseks vajalik raha puudus, siis maksid selle ära mõisnikud. Pearaha maksmist aga kasutati vajaduse korral ettekäändena, et tõsta talupoja koormisi². Enamikus ankeetvas-

² H. Ligi, Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadus ja feodaalsed koor-mised. *Ajaloo järskudel radadel*, Tln., 1966, lk. 103 jj.

tustes arvestati pearaha suurus välja rahas või rukkis. Arvestuses lähtuti sellest, et antud väikeperes on 2 meeshinge. Ühe meeshinge kohta arvestati tavaliselt 200 kopikat, kohati 146 kopikat (Phl, Mär). Rukkile ümberarvestatuna oli väikeperel vastav kulu 4—4¹/₂ külimittu. Rukkikülimit loeti võrdseks 100 kopikaga. Kohati on aga rukist hinnatud madalamalt (66 kopikat külimit — Koe, 80 kopikat — LNg, 83 kopikat — Käi), mille tõttu pearaha katteks arvestati 5—6 rukkikülimittu (JJn, Koe, Pee, Vor, LNg, Mar, Vig, Han). Mõnel pool oli vastav maks aga alla 4 rukkikülimitu ja seda alati siis, kui maksu arvestamisel lähtuti talu suurusest (Kos, Juu, Hag). Ühe kihelkonna mõisateski on pearaha arvestamine ja maksmine toimunud erinevalt (Kos, Käi).

Talurahval oli ka nekruti andmise ja varustamise kohustus. Vastavalt nekrutireglemendile määrati igal aastal kindlaks, mitmesaja meeshinge pealt tuli anda üks nekrut. Ankeetvastuste alusel on 1 nekrut arvestatud 500 või 100 meeshinge kohta. Erinevus on ilmselt tingitud sellest, et on silmas peetud erinevaid aastaid. Nekrutile tuli kaasa anda riided, teemoon ja raha. Ühe nekruti varustust on paikkonniti hinnatud erinevalt (110 rbl. — Hag; 100 rbl. — VJg, Nis, Phl; 75 rbl. — Hlj; 50 rbl. — Rak; 41 rbl. — Jõh; 34 rbl. — Kei, Juu). 16 vastuse andmeil on vastava kulutuse tasunud mõis. 29 vastuses on aga välja arvestatud väikepere kanda tulev kulu, arvestades jälle 2 meeshinge. Kulutus on antud rahas või rukkis. Rukkile ümberarvestatuna kõigub see ¹/₆—4¹/₂ külimitu piirides.

Postijaamade normaalse töö tagamiseks pidid talupojad andma postihobuste söödaks vajalikku postimoona. Kuu-salus ja Kosel on sellegi kohustuse õiendanud mõis. Mujal aga pidid talupojad andma kaeru (väikepere keskmiselt 2—3 külimittu) ja heinu (väikepere keskmiselt 2¹/₂—4 leisikat). Ümberarvestatuna rukkile oli väikepere kulu postimoonale keskmiselt 1—2 külimittu (24 vastuses). Alla 1 külimitu on see kulu 4 kihelkonnas (Käi, Rei, Lih, Lüg), üle 2 külimitu aga 10 kihelkonnas (Han, Kse, Mih, Vor, Kos, Jür, Jõe, Pai, Jõh, Vai).

Talupojal olid mitmesugused kohustused kiriku vastu. Kirikuhoonete parandamiseks vajaliku materjali vedasid talupojad kohale ja aitasid ka ise tööga kaasa. Taludelt on saadud isegi vajalikud katuseõled (Kos, Kei, Hag, Juu). Väikeperel tulnud üks jalapäev üle 3, üks rakmepäev üle 6 aasta (Juu) või üks päev üle 2 aasta (Kuu). Haljala pastoraadi hoonete korrastamiseks vajatud aastas 60 suve- ja 30 talvetööpäeva. Otsest rahalist maksu kiriku kasuks polnud, küll aga tuli maksta kiriklike talitluste eest. Selleks kulunud aastas 7¹/₂—11 kopikat hingelt või väikeperelt tervikuna 4—9 rukkitoopi. Näiteks

Peetri pastor sai (arvestatuna rukkis) ristimisel $\frac{3}{24}$, leerilapse eest (viljas ja puudes) $3\frac{7}{12}$, laulatusel 3, laulatuse kuulutamisel $1\frac{1}{2}$, peremehe ja perenaise matuse korral $1\frac{1}{2}$, täiskasvanu matuse eest $\frac{3}{4}$, lapse või töövõimetu matuse eest $\frac{3}{8}$ külimittu. Köstri tasu oli leerilapse eest 1 rukkikülimit, laulatuse eest $\frac{1}{4}$ külimittu, ristimise eest $\frac{1}{72}$ külimittu. Eraldi tuli maksta matuse korral kellalöömise eest (4—10 kopikat), samuti surnuteki³ ja surnuraami kasutamise eest (4—10 kopikat — HJn, Rak, JJn, Koe). Talumees pani raha ka kiriku korjanduskarpi (nn. kukru- raha). Aastane väljaminek matuste lisakuludeks ja kukrurahaks arvestatud hingelt 2—2,5 kopikat (Jür, Kad). Pastorile ja köstrile pidi talupoeg andma veel mitmesuguseid andameid (teravili, lina, hein, kana, puud jne.), mille väärtust rukkivakkades on väga erinevalt hinnatud (pastorile $\frac{1}{3}$ — $4\frac{1}{3}$ rukkikülimittu, köstrile $\frac{1}{24}$ — $1\frac{1}{4}$ rukkikülimittu aastas!). Pühalepal pole köster talupoja käest midagi saanud. Väikese tasu sai ka kiriku kella- mees või kirikusulane. Jüril maksis väikepere selleks aastas kolmandik toopi rukist ja otra, Rakveres $1\frac{1}{2}$, Vaivaras 3, Paides 5 ja Nissis koguni 12 rukkitoopi.

Ankeetvastused iseloomustavad mõneti ka talurahva kooli- olusid. Enamikus kihelkondades koole kas polnudki või olid need mõisa ülalpidamisel. Kosel olnud vaid üksikud külakoolid ja koolmeistri palga maksnud mõis. Lastevanemate vabatahtlik tasu jäänud harilikult maksmata. Keilas õpitud lugema kodus või palkas vastava õpetaja mõis. Ka Kadriinas saadi lugemis- oskus kodunt, kuna vaimulikke teemasid seletanud kirikuõpetaja ja saanud selle eest väikeperelt aastas $1\frac{1}{2}$ rukkitoopi. Kui kodus ei osatud lapsi lugema õpetada, siis lasti seda teha tasu eest. Lapse pealt arvestati sel puhul 100 kopikat (Kad, Hlj), Rakveres aga maksti 80 kopikat ja koorem puid. Kui aga õpiti kirikuõpetaja juures, siis oli tasuks 1 vakk kaera ja koorem puid. Türil arvestati lapse lugemaõpetamise kuluks 12, Pühalepal $13\frac{3}{5}$ rukkitoopi. Lugemise õpetamine on mitmes paikkon- nas toimunud ikka kodus (Hlj, Rak, Kad, Amb, Kei, Mar, Mih). Mõnel korral on peremehed avaldanud soovi kooli avamiseks ja olid nõus kandma ka vastavaid kulutusi (JJn; perelt 7 toopi rukist — Koe). Lugemise õppimine nõudis r a a m a t u i d. Aabits maksnud 10 kopikat ja pidanud vastu 15—25 aastat (HJn, Kos, Juu). Lauluraamatu hind oli 180—230 kopikat ja see oli kasutusel 18—20 aastat. Katekismuse sai osta 40—50 kopika

³ Hupeli andmeil katnud vaid lätlased kiristu laenatud surnutekiga või ka hobusetekiga. Ilmselt on see komme siiski tuntud ka Põhja-Eestis (A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. 2, Riga, 1777, lk. 156).

eest ja see kestis 10—18 aastat (HJn, Kos, Juu, Pai). Paaril korral on raamatute hulgas eraldi märgitud kalender (VNg, Rak, Kad). Aastane kulu raamatute ostmiseks arvestati tavaliselt 2—4 rukkitoopi (Hlj, Rak, Pai, HJn, Jür, Kos, Juu, Hag, Kei, Käi), vahel ka enam ($4\frac{1}{2}$ — Kad, 6 — Kei, 12 — JJn, 36 — HJn).

Pastorite vastustes on andmeid haigete, vigaste ja leskede ülalpidamiskulutuste kohta. Paljudes paikkondades on see olnud mõisa kanda ja talud tegid ainult vabatahtlikke annetusi. Amb-las jaganud talupojad pidupäevadel abivajajatele liha, leiba ja raha. Harju-Jaanis antud ka kodunt armuande, kuna mõnel pool tehti seda kiriku juures (Kuu). Juurus arvestati 100 hinge kohta 1 vigane, Lihulas aga 1 vigane 6 adramaa peale. Taluperede ülalpidamisel olnud just nekrutilapsed (Kad), kuna mahajäetud lapsed antud nekrutiks (Hlj). Kui haigete ja vigaste ülalpidamine toimunuks talupoegade poolt, siis väikepere kulutus selleks arvestati $\frac{1}{6}$ —3 rukkikülimitule. Kosel teeninud vigased ja lesed endale ülalpidamist ketramisega, karjastena ning lastehoidjatena. Tulekahju puhul aidati kannatada saanud peret. Mõis andis sel puhul ehitusmaterjale, talud — katuseõled ja talumehed tegid ise vajaliku ehitustöö. Ikalduse või loomataudi korral aidanud mõis. Mõnes paikkonnas on ära märgitud talupoja võimalik kahju metsloomade (hundid, karud) tegevuse tõttu (JJn, Noa). Talupere andis teravilja magasiaita, milleks arvestati kahelt meeshingelt 2— $2\frac{7}{12}$ külimittu rukist (JMd, Koe, Pai, Amb, Kuu, Kos, Rei). Paaril korral on eraldi välja toodud kulutus seoses nii inimeste kui ka loomade arstimisega (50 kopikat — Juu; 2 toopi rukist — Jür, Lih, Hlj, Amb).

Ankeetvastustes on veelgi üksikuid fakte, mis meile huvi pakuvad. Pooladriku peres olnud 8 inimest (Jõe, Kuu), veerandadriku 6 (Kuu), täistalus aga 5 tööjõulist inimest (HJn). Heinaja lõikuse ajal kasutati taludes lisatööjõudu (VNg). Sulasele maksnud talu aastas palgaks vakk rukist ja otra (Jõe). Mitmes vastuses on andmeid selle kohta, kust talupoeg raha sai. Kuusalus kasvatatud müügiks eriti palju humalaid, raha saadi ka küttepuude veost. Jõelähtme talupojad müünud Tallinnas hea hinna eest lehma, vasika, põrsa, lamba, hane, kana ja mune. Lüganuse talupoeg müüs neile lisaks veel kala, mett ja humalaid. Rannatalupoegadel ei olnud põllumaad ja nad kasutasid vaid heinamaad, elatudes peamiselt kalastusest. Kuusalus oli rannatalupoegi $\frac{1}{3}$, Jõelähtmes $\frac{1}{4}$ talupoegade üldarvust.

1810. aasta ankeetvastused avardavad meie ettekujutust talurahva elust-olust. Edasises uurimistöös käigus peavad ajaloolased ja etnograafid esitatud faktide paikapidavust kontrollima. Ilmselt liiga suvaliselt on antud üksikute tööriistade ja tarbe-

esemete kasutuseloleku aeg, mille tõttu polegi neid andmeid artiklis tavaliselt ära toodud. Lähemat selgitamist vajavad mitmed paikkondlikud erijooned. Näiteks üsna detailselt on ostukaubad ja muud väljaminekud üles loetud Harjumaal ja mõnedes Järvamaa kihelkondades (Pee, Pai, JJn, Koe), kuna Läänemaal pastorid annavad tavaliselt vaid teatud väljamineku pausaalsumma ja üksikesemete loetelugi puhul ei näita kunagi nende hinda. Samal ajal on aga üksikisikule või perele ettenähtud tarbevilja kogus Läänemaal arvestatud mõneti suurem kui Harjumaal. Ilmselt olid Eestimaa kubermangu keskosa ja Tallinna ümbruse talupojad rohkem seotud turuga. Seetõttu müüsid nad ka sagedamini oma majapidamise saadusi ja pidid seepärast mõneti piirama teravilja tarbimist. Läänemaal võis soola ja raua suhtelise kalliduse tingida suurem veokulu Tallinnast. Enam teravilja võidi aga kulutada pudru, kalja ja õlle tegemiseks seetõttu, et talupojal polnud kohapeal võimalik oma saadusi küllalt soodsalt müüa. Detailsed lokaalajaloo uurimused peavad nende küsimuste lahendamisel andma vajaliku materjali. Paikkondlikke erinevusi peame silmas pidama ka ühiskondliku tööjaotuse valdkonnas. Mida talupere ise oma pere jõududega tegi, kus ta kasutas külakäsitöölise abi (maksis viljas) või hoopis ostis raha eest (linnast, käsitööliselt, mõisast)? See vähe uuritud küsimusteringki ootab ajaloolase ja etnograafi asjalikku koostööd. Loeme oma ülesande täidetuks, kui suudame äratada uurijate huvi selle üsnagi huvitava allikmaterjali vastu.

ОТРАЖЕНИЕ БЫТА КРЕСТЬЯНСТВА СЕВЕРНОЙ ЭСТОНИИ В АНКЕТАХ 1810 ГОДА

Ю. ЛИННУС

Резюме

В начале XIX века царское правительство для предотвращения крестьянских волнений в Прибалтике решило выработать новые крестьянские законы. При предварительном сборе материалов по положению крестьян необходимо было получить и данные об издержках в крестьянском хозяйстве. Для сбора соответствующих сведений пасторам были разосланы опросные анкеты и весной 1810 года получены ответы из всех приходо-северной Эстонии (Эстляндской губернии). Эти материалы хранятся в Центральном государственном историческом архиве в г. Ленинграде. В некоторых местностях ответы на анкеты были составлены очень подробно, с детальной записью всех покупаемых крестьянами товаров и их цен, а также количества зерновых, остающихся крестьянам для личного

употребления. Эти данные создают конкретное представление о повседневной жизни крестьян в то время.

Крестьянин, правда, старался все необходимые орудия и бытовые предметы изготовлять из сырья, имевшегося в собственном хозяйстве, и силами своей семьи. Но это было не всегда возможно и поэтому вынужденными были расходы на различные товары. Из необходимого сырья в первую очередь очень нужно было покупать железо (в среднем 14—18 фунтов в год) и сталь (1—2 фунта в год), иногда поделочное дерево (особенно для телег и дровней), а также лён, кожу и краски (синюю, красную, черную). В числе покупаемых предметов были такие инструменты, как топор, нож, рубанок, сверло, пила, стамеска и орудия обработки льна и шерсти — гребень для чесания льна, ножницы для стрижки овец, щетка для чесания шерсти, прялки, ткацкие станки, бердо, вязальные спицы, иглы, ножницы. Покупался и иной инструмент и предметы домашнего обихода (лопата, лом, коса, серп, сошник, косарь, нож для щипания лучины, железная часть вил для навоза, решета для веяния зерна, котел для варки пищи, сечка, гвозди, деревянная утварь, канат). В некоторых местностях приходилось покупать дровни и телеги, недоуздки, хомуты, хомутные ремни. При изготовлении необходимого инвентаря крестьянину приходилось прибегать прежде всего к помощи кузнеца, которому платили в год в качестве жалованья $1\frac{1}{2}$ —3 четверти ржи.

Крестьянская одежда изготовлялась обычно из домотканого материала, но наряду с этим носили и некоторые покупные вещи или элементы одежды. В числе покупных товаров были также оловянные пуговицы, крючки и петли, кожа для отделки шуб (черная для мужской, красная для женской одежды), швейный платок, шляпа, шапки, чепцы, передники, тесьма, кружева, блёстки, различные украшения (нагрудные плоские и конусообразные пряжки, стеклянные бусы) и ремни. Взрослый снашивал в год 6, ребенок — 3 пары постол ценой 20—25 коп. пара (= 3 штофа ржи). Хлеба в год мужчина потреблял 4, женщины — 3, дети и престарелые — 2—3 тундера ржи. По средам и субботам хлеба не ели, это были «кашные дни». Мужчина съедал за раз $\frac{1}{2}$ штофа каши из ячменной муки или крупы. В год на каши для взрослого мужчины шло 4—6, для подростка — 3—4 юлимита зерна. Зимой повседневным напитком был квас, на который за год уходило 3—4 юлимита зерна. На праздники варили пиво (в год 2—3 бочки), на что требовалось 8—12 юлимитов ржи. Пиво и водку пили на крестинах, свадьбах и похоронах. Необходимую на семью из четырех человек соль приобретали за 4—6 юлимитов ржи. Соленую рыбу выменивали на зерно из расчета 1 меру рыбы за 3 меры ржи. Зимой зерно шло и на корм скотине. Лошади давали в день 2 штофа овса, а сена нужно было иметь на зиму 5—7 возов. Корову кормили зимой сеном и соломой, а после отела ей в течение 6 недель давали по штофу ячменной муки в день. Деревенский пастух получал оплату со двора соответственно количеству скота (за корову $1\frac{1}{2}$, за 4 овцы $\frac{1}{2}$, за двух волов $\frac{1}{2}$ юлимита ржи). В расходах крестьянских дворов заметны некоторые локальные раз-

личия. Так, покупные товары детально перечисляются в сведениях из Харьумаа и Ярвамаа, где крестьянин был, очевидно, более связан с рынком. В Ляянемаа количества потребляемого зерна были несколько большими. Возможно, что здесь отсутствовали необходимые предпосылки для реализации зерна и поэтому большие количества его тратились на кашу, крас и пиво. В дальнейшей исследовательской работе следует продолжить конкретное изучение причин локальных отличий.

ANGABEN DER ENQUETE VON 1810 ÜBER DIE LEBENSART DER BAUERN IN NORDESTLAND

J. LINNUS

Zusammenfassung

Zur Verhütung von Bauernunruhen hielten die russischen Behörden ein neues Bauerngesetz für notwendig. Dazu waren konkrete Angaben über die Ausgaben der Bauern erforderlich, und um diese zu erhalten, wurden an Pastoren Fragebogen gerichtet. Im Frühjahr 1810 wurden die ausgefüllten Fragebogen von den Pastoren aller Kirchspiele des Gouvernements Estland zurückerstattet. Das Material befindet sich in den Beständen des Leningrader Staatlichen Zentralen Geschichtsarchivs. Die Antworten enthalten vielfach ausführliche Angaben über die von den Bauern erworbenen Gebrauchsgegenstände samt Kaufpreis und die von der Familie verbrauchte Getreidemenge. All das hilft das damalige Alltagsleben des Bauern besser verstehen. Der Bauer war zwar bestrebt, das nötige Gerät und die Gebrauchsgegenstände aus wirtschaftseigenem Material und mit eigenen Kräften anzufertigen, was jedoch nicht immer möglich und somit Ausgaben nicht zu vermeiden waren. An Rohstoff mußte stets Eisen (im Durchschnitt 14—18 Pfund pro Jahr) sowie Stahl (1—2 Pfund pro Jahr), manchmal auch Holz (besonders zum Wagen- und Schlittenbau), Flachs, Leder und Farbe (blau, rot, schwarz) käuflich erworben werden. Erstanden werden mußte gleichfalls das notwendige Werkzeug (Beil, Messer, Hobel, Bohrer, Säge, Meißel), Gerät zur Lein- und Wollbearbeitung (Hechel, Schafschere, Wollkratze, Spinnrad, Webstuhl, Striegel, Stricknadeln, Nadeln, Schere). Außerdem wurden an Werkzeugen und Gebrauchsgegenständen Spaten, eiserne Brechstangen, Sensen, Sicheln, Pflugschare, Strauchmesser, Kienspanmesser, Eisenteile der Forke, Riegensiebe, gewöhnliche Siebe, Kessel, Kohleisen, Nägel, Holzgeschirr und Seile gekauft. Vielerorts mußten auch Wagen und Schlitten erstanden werden, dazu Halfter, Zaumzeug und Kumt. Bei der Anfertigung und Ausbesserung von Geräten wurde vor allem die Hilfe des Schmiedes beansprucht, der als Entgelt jährlich 1,5—3 Maß (d. h. *külimit* = 14,75 Liter Getreide) Roggen erhielt.

Die Bauernkleidung wurde gewöhnlich aus hausgewebtem Stoff angefer-

tigt, doch auch verschiedene gekaufte Kleidungsstücke bzw. deren Teile wurden getragen. Wollene Gehröcke und Pelze wurden vom Dorfschneider genäht, der jährlich von jedem Gehöft 0,5—1,5 Maß Roggen als Gegenleistung erhielt. Pelz-, Hosen- und Handschuhleder wurden vom Gerber bearbeitet. Stets wurden auch Zinnknöpfe, Haken, Ösen, Saumleder (schwarze für Männer, rote für Frauen), Halstücher, Schlapphüte, Mützen, Hauben, Schürzen, Bänder, Spitzen, Flitter, verschiedene Schmuckstücke (Spangen und Glasperlen) sowie Riemen gekauft. Erwachsene brauchten im Jahr 6, Kinder 3 Paar Bauernschuhe zum Preis von 20—25 Kopeken das Paar (gleich 3 Stof Roggen). An Getreide verbrauchten Männer 4 Faß, Frauen 3 und Kinder sowie Greise 2—3 Faß Roggen jährlich. Mittwoch und Sonnabend waren brotfreie Tage, da wurde Brei gegessen. Männer verzehrten zu einer Mahlzeit eine aus einem halben Stof Gerstenmehl oder Gerstenkörnern zubereitete Breiportion. Die zur Breizubereitung im Jahr benötigte Mehlmenge betrug bei Männern 4—6, bei Minderjährigen 3—4 Maß. In den Wintermonaten war Kwaß das alltägliche Getränk, für dessen Herstellung im Jahr 3—4 Maß Getreide verwendet wurden. Zu Feiertagen jedoch wurde Bier gebraut (2—3 Faß jährlich), wozu etwa 8—12 Maß Roggen erforderlich waren. Bier und Schnaps wurden auch bei der Taufe, bei Hochzeiten und Beerdigungen getrunken. Eine vierköpfige Familie kaufte jährlich Salz für 4—6 Maß Roggen. Gegen 3 Maß Roggen konnte 1 Maß gesalzener Fisch eingetauscht werden. Im Winter diente Getreide auch als Viehfutter. In den Wintermonaten erhielten Pferde täglich 2 Stof Hafer, der Winterverbrauch an Heu betrug 5—7 Fuhren. Kühe wurden im Winter mit Heu und Stroh gefüttert, nach dem Kalben im Laufe von 6 Wochen zusätzlich mit einem Stof Gerstenmehl pro Tag. Der Dorfhirt wurde entsprechend der Größe der Herde entlohnt (pro Kuh 1,5, für je vier Schafe 0,5 und für je zwei Ochsen 0,5 Maß Roggen). Die Ausgaben der Bauernwirtschaft zeigen auch gewisse lokale Unterschiede auf. Beispielsweise ist die käuflich erworbene Ware in allen Einzelheiten für Harju- und Järvamaa angeführt, wo die Bauern offenbar in engeren Beziehungen zum Markt standen. In Läänemaa war der Verbrauch an Getreide bedeutend größer. Es dürfte dort keine günstigen Verkaufsmöglichkeiten gegeben haben, aus welchem Grunde Getreide öfters zur Zubereitung von Brei, Kwaß und Bier verwendet wurde. Im Verlauf weiterer Untersuchungen ist die Feststellung der Ursachen lokaler Unterschiede weiter zu verfolgen.